نحو میر
تالیف
میر سید شریف ابو الحسن علی بن محمد رحمہ اللہ
۷۷۰ - ۸۱۶ ھ
مکتبۃ البشریٰ
کراچی - پاکستان

تالیف

میر سیّد شریف ابو الحسن علی بن محمد رحمہ اللہ

۷۷۰ - ۸۱۶ ھ

طبعة جديدة مصححة ملونة

اسم الكتاب : نحو میر

تأليف : میر سید شریف ابوالحسن علی بن محمد

عدد الصفحات 76

السعر : =/30 روبية

الطبعة الأولى : ١٤٣٢هـ/ ٢٠١١ء

اسم الناشر : مکتبۃ البشریٰ

جمعية شودهري محمد علي الخيرية.(مسجّلة)

Z-3، اوورسيز بنكلوزجلستان جوهر، كراتشي، باكستان.

الهاتف : +92-21-34541739, +92-21-37740738

الفاكس : +92-21-4023113

الموقع على الإنترنت : www.maktaba-tul-bushra.com.pk

www.ibnabbasaisha.edu.pk

البريد الإلكتروني : al-bushra@cyber.net.pk

يطلب من : مكتبة البشریٰ، کراچی۔ +92-321-2196170

مكتبة الحرمين، اُردو بازار، لاہور۔ +92-321-4399313

المصباح، ١٦ اُردو بازار لاہور۔ 042-7124656-7223210

بك لينڈ، سٹی پلازہ کالج روڈ، راولپنڈی۔ 051-5773341-5557926

دار الإخلاص، نزد قصّہ خوانی بازار پشاور۔ 091-2567539

مكتبة رشيدية، سرکی روڈ، کوئٹہ۔ 0333-7825484

وأيضاً يوجد عند جميع المكتبات المشهورة

فہرست

موضوع صفحہ

باب دوم در عمل افعال

باب سوم در عمل اسماء عاملہ

بسم الله الرحمن الرحيم

الحمد لله رب العلمين، والعاقبة ....

بسم الله إلخ: کلمۂ با برائے استعانت متعلق ست بفعل مقدر مؤخر بنا بر رد داب مشرکین کہ وقت ابتدائے ہر مقصد می گفتند: باسم اللات وباسم العزّي، پس بر موحدین واجب ست کہ درین مقام، بل در شروع ہر مرام معنی اختصاص اسم اللہ تعالی قصد نمایند، وحصول این معنی از تقدم معمول ست بر عامل، چنانکہ در علم معانی مذکورست، پس برین تقدیر عبارتش باستعانة اسم الله الرحمن الرحيم أصنف یا أشرع خواہد بود. اگر گوئی: کہ رحمن ورحیم برائے مبالغہ از رحمت مشتقند چنانکہ ندمان وندیم از ندم، چوں دو لفظ بیک معنی باشند یکے زائد بود، پس زائد درین کلام الہی کہ افصح اللسان ست خالی از حشو نیست. گویم: تکرار دو اسم وقتے کہ در اشتقاق اختلاف بتاکید دارند جائز باشد، خصوصا درینجا رحمن ابلغ است از رحیم بجہت عموم؛ ولہذا یا رحمن الدنیا! یا رحیم الآخرة! گویند؛ بسبب شمول رحمت دنیاوی مر مومن وکافر را، بخلاف رحمت اخروی کہ مخصوص بمومنانست، ونیز اول بمنزلۂ ذات ست؛ زیرا کہ قولہ تعالی: ﴿قُلِ ادْعُوا اللهَ أَوِ ادْعُوا الرَّحْمٰنَ﴾ (الإسراء:١١٠) اختصاص بجناب باری عز اسمہ پیدا کردہ، بخلاف ثانی کہ اطلاقش بر غیر خدا ہم جائز است، مگر رحمن باضافت بر غیر او تعالی ہم اطلاق یابد، چنانکہ مسیلمہ کذاب را رحمان الیمامة گویند.

والعاقبة: مشہور درین مقام آن است کہ مضافش محذوف واعراب آن بہ مضاف الیہ دادہ اند یعنی حسن العاقبة یا خیر العاقبة یا منافع العاقبة، پس حذف کردہ شد مضاف، ومضاف الیہ را اعراب مضاف دادہ شد، ونظیرش آنچہ شاطبیؒ در قولہ تعالی: ﴿وَلٰكِنَّ الْبِرَّ مَنْ آمَنَ بِاللهِ﴾ (البقرة:١٧٧) گفتہ کہ تقدیرش بِرَّ من آمن بودہ است، حذف کردہ شد "بِرَّ" ومحلا مرفوع کردند "من آمن" را کہ مضاف الیہ بودہ بر ابتدائیت، وفیہ نظر. تفصیل درین مقام آنست کہ حذف مضاف واعراب مضاف الیہ باعراب مضاف یا سماعی است ویا قیاسی، اما سماعی در جائے =

للمتقين، والصلوة والسلام على خير خلقه محمد وآله أجمعين.

أما بعد **بداں أرشدك** الله تعالى کہ ایں **مختصرے ست مضبوط در علم نحو** کہ مبتدی را بعد حفظ مفردات لغت و معرفت اشتقاق و ضبط مہماتِ الفاظ از مصادر

= باشد کہ درانجا صحیح باشد مستقل بودن مضاف الیہ کہ قائم مقام مضاف ست از روئے معنی، چنانچہ درین مصرع:

إن بي يا عتيق ما قد كفاني

کہ تقدیر یا ابن أبي عتيق بود، مضاف را حذف کردہ، مضاف الیہ را بالاستقلال قائم مقامش نمود. ودرینجا معنی ہم بدون مضاف صحیح ہست. وقیاسی آنست کہ درانجا قیام مضاف الیہ بجائے مضاف در معنی صحیح نشود، وآں گاہے در فاعل می باشد، نحو: جاء ربك الآية أي أمر ربك، وگاہے در مفعول بہ، چوں: ﴿وَأُشْرِبُوا فِي قُلُوبِهِمُ الْعِجْلَ﴾ (البقرة:٩٣) أي حب العجل ﴿وَاسْأَلِ الْقَرْيَةَ﴾ (يوسف:٨٢) أي أهل القرية، وگاہے در مفاعیل اربعہ باقیہ ومبتدا وخبر وذکر امثلہ ہر یک طولی را می خواہد، وظاہراً حذف در ما نحن فيه سماعی ست، ودرین مقام توجیہات دیگر از جہت الف ولام وارادۂ معنی لغوی از عاقبۃ وحذف موصوف نیز ہست، بخوف اطناب نہ نوشتہ شد.

للمتقين: متقی در شرع آنرا گویند کہ نگاہ دارد نفس خود را از مضرات اخروی.

أرشدك: لفظ دعا را تیمنا بعبارت عربی کہ اشرف اللغات است وقرآن مجید دران نازل شدہ آوردہ. أرشد اگرچہ فعل ماضی است از إرشاد بمعنی راہ نمودن بحق، لیکن ماضی در محل دعا معنی مستقبل پیدا کند، ونکتۂ ماضی بر مضارع تفاؤل است، گویا متعلّم راہ بحق نمودہ شد در زمان گزشتہ. (کذا فی الشرح) مختصرے ست: اختصار ادائے مطلب کثیر بعبارت قلیل، بخلاف اقتصار کہ ضد آنست. علم نحو: وآں علمی ست باصول کہ دانستہ شود بآنہا ابدال اواخر کلمات کہ بناواعراب ست. لغت: بضم اول وفتح ثانی اصواتے کہ مردم اغراض خود را بداں تعبیر کنند.

تصریف بآسانی بکیفیت ترکیب عربی راہ نماید، وبزودی معرفت اعراب وبنا، وسواد خواندن توانائی دہد بتوفیق اللہ تعالی وعونہ.

فصل

بدانکہ لفظ مستعمل در سخن عرب بردو قسم ست: مفرد ومرکب. مفرد لفظی باشد تنہا کہ دلالت کند بریک معنی، وآں را کلمہ گویند، وکلمہ برسہ قسم است اسم چوں: رجل، وفعل چوں: ضرب، وحرف چوں: هل،

بآسانی: لفظ آسانی وزودی برائے اطمینان مبتدی ست؛ تا وحشت نورزد، وہراسان نگردد، ونیز نظر بریں کہ در ادائے مطالب ایں مختصر وقت بکار نبردہ شد. (شرح) سواد: بالفتح عبارت از ملکہ خواندن ونقل کتاب ومانند آں. بتوفیق: توفیق در لغت بمعنی دست دادن کسی را بکارے، ودر اصطلاح توجیه الأسباب موافقا للمطلوب الخیر، وبعضے در توفیق معنی خیر را معتبر نکردہ اند بر موافقاً للمطلوب اکتفا نمودہ اند، والأول هو الصواب.

در سخن عرب: یعنی آنچہ عربان در محاورات خود بزبان می آرند، واین اشارہ است بلفظِ موضوع واحتراز ست از مہمل، چوں: جسق مسق. کذا في الشرح. تنہا: بقید تنہا خارج شد مثل: عبد اللہ در حالت علمیت کہ بجہت معرب بودنش باعرابین لفظ واحد نیست "کذا في الشرح".

دلالت: بریک معنی آنست کہ از جزء لفظ جزء معنی وے مستفاد نشود، ازین قید خارج شد مرکبات کلامیہ وغیر کلامیہ، مثل: زید قائم، وغلام زید، قائمة، وبصري. اسم: وآں کلمہ ایست کہ دلالت کند بر معنی، ومحتاج نباشد بکلمۂ دیگر، دراں دلالت، ومقرون نباشد بہ یکی از ازمنۂ ثلاثہ.

فعل: وآں کلمہ ایست کہ دلالت کند بر معنی بدون احتیاج بکلمۂ دیگر، مقرون باشد بہ یکی از ازمنۂ سہ گانہ. حرف: وآن کلمہ ایست کہ در دلالت بر معنی محتاج باشد بکلمۂ دیگر تا بواسطۂ آن دلالت کند.

چنانکہ در تصریف (ای علم صرف) معلوم شدہ است. اما مرکب لفظے باشد کہ از دو کلمہ یا بیشتر حاصل شدہ باشد. و مرکب بر دو گونہ است: مفید و غیر مفید. مفید آن ست کہ چوں قائل (گوینده) بران سکوت کند سامع (شنونده) را خبرے (در جملہ خبریہ) یا طلب (در جملہ انشائیہ) معلوم شود، وآن را جملہ گویند و کلام نیز. پس جملہ بر دو قسم است: **خبریہ وانشائیہ**.

فصل

بدانکہ جملہ خبریہ آن است کہ **قائلش** را بصدق وکذب صفت توان کرد، وآن بر دو نوع است، اول: آنکہ جزء اولش اسم باشد، وآن را جملہ اسمیہ گویند، چوں: زید عالم یعنی زید دانا ست، جزو اولش **مسند الیہ** ست، **وآن را مبتدا** گویند، وجزء دوم **مسند** ست، **وآن را خبر** گویند. دوم آنکہ جزو اولش فعل باشد، وآن را جملہ فعلیہ گویند، وجزو دوم مسند الیہ

خبریہ: ازانکہ خبر می دہد بر واقعہ کہ در خارج یا نفس الامر بودہ است. انشائیہ: انشاء در لغت بمعنی احداث امری میکند، چوں: اضرب کہ معنیش احداث کن ضرب را، ولا تضرب یعنی حادث کن کف ضرب را. قائلش: از راہ مجرد لحاظ ربط مبتدا با خبر بدون ملاحظۂ امور خارجیہ مثل اعتماد بر صداقت متکلم، چوں قول شارع: ﴿قُلْ هُوَ اللّٰهُ أَحَدٌ﴾ (الإخلاص: ١) ویا اعتماد بر حس، چوں: السماء فوقنا، ومثل ذلک کہ درین صورت قائلش البتہ متصف بکذب نباشد.

مسند الیہ: ازانکہ جزو ثانی را باو نسبت کردہ اند. آن را مبتدا: ازانکہ در ابتدائے کلام می باشد غالبا. مسند: یعنی نسبت کردہ شدہ. وآن را خبر: ازانکہ خبر می دہد بحال مبتدا.

است، وآں را فاعل گویند، وبدانکہ مسند حکم است ومسند الیہ آنچہ بروحکم کنند، واسم مسند ومسند الیہ تواند بود، وفعل مسند باشد ومسند الیہ نتواند بود، وحرف نہ مسند باشد ونہ مسند الیہ.

بدانکہ جملہ انشائیہ آنست کہ قائلش را بصدق وکذب صفت نتوان کرد، وآن بر چند قسم ست: امر چوں: اضرب (بزن)، ونہی چوں لا تضرب (مزن)، واستفہام چوں هل ضرب زيد (آیا زدہ است زید)، وتمنی چوں ليت زيدا حاضر، ...

بدانکہ مسند: بدانکہ حکم چہار معنی دارد، اول: محکوم بہ، دوم: نسبتِ رابطی درمیان محکوم علیہ وبہ، سوم: تصدیق، چہارم: قضیہ، این جا مراد معنی اول است. اسم مسند: بجہت استقلال بمعنی مطابقے اسم، چنانچہ زيد عالم ظاہر ازان انحصار مسند ومسند الیہ بودن اسم است ازین لازم نیاید کہ ہر اسمی برین صفت باشد، پس اسمے کہ دلالت بر ذات کند، چوں: زيد مسند الیہ خواہد بود، ہمچنین صفتیکہ معنی وصفی آن ملحوظ نباشد، چوں: قائم در القائم فاضل، وصفتے کہ معنی وصفی آں را لحاظ کنند مسند خواہد بود، ہمچنیں گفتہ اند، ومی توان گفت کہ ہر اسمی مسند ومسند الیہ می شود مگر بتاویل در بعض، چنانچہ تواند واشارہ بدان می کند، پس هذا زيد وزيد هذا وزيد أخوك، وبتاویل مسمّٰی بزید ومشار الیہ هو اخوك باشد، ومسند بودن ہر اسم خودش ظاہر است.

مسند الیہ: واگر گاہے مسند الیہ در ترکیبی واقع شود او را تاویل کنند بسوئے اسم، چوں: تسمع بالمعيدي خير من أن تراه کہ درین جا "تسمع" از جہت تاویل او باسم یعنی سماعك مسند الیہ واقع شدہ وازوست قولہ تعالی: ﴿سَوَاءٌ عَلَيْهِمْ أَأَنْذَرْتَهُمْ﴾ (البقرة:٦) کہ "أأنذرتهم" مبتدا واقع شدہ وخبرش "سواء" است، بجہت تاویل او بانذارك. حرف نہ مسند: بجہت عدم استقلال در معنی. ليت زيدا: [کاش می بود زید حاضر] اگر گوئی: کہ جزو اولش حرف است =

وترجی چوں **لعل عمرا** غائب، وعقود چوں: **بعت واشتریت**، وندا چوں: یا اللہ!، وعرض چوں: **ألا تنزل** بنا فتصیب خیرا، وقسم چوں، **واللہ** لأضربن زیدا، وتعجب چوں: **ما أحسنه وأحسن به.**

فصل

بدانکہ مرکب غیر مفید آنست کہ چوں قائل براں سکوت کند سامع را خبرے یا طلبے حاصل نشود، وآن بر سہ قسم ست: اول: مرکب اضافی چوں: غلام زید، جزء اول را مضاف گویند وجزء دوم را مضاف الیہ،

= پس جملۂ اسمیہ وفعلیہ ہیچ نخواہد بود. گویم: مراد از جز مسند ومسند الیہ است، ومیدانی کہ حرف ہیچ نباشد، پس این جملہ اسمیہ است، و"لیت" برائے انشائ تمنی بران داخل شد.

لعل عمرا: امیدست کہ عمرو غائب باشد. بعت واشتریت: [فروختم وخریدم یعنی حادث کردم بیع وشراء را.] واضح باد کہ این ہر دو جملہ فعلیہ در اصل خبریہ بودہ اند، پس اگر وقت خرید وفروخت بائع از مشتری ومشتری از بائع بگوید خبر نیستند، واحتمال صدق وکذب ندارند؛ ولہذا این قسم را انشاء بصورت خبر گویند، بخلاف آنکہ شخص در غیر وقت ببائع آمدہ گوید: کہ بعت الفرس چہ درین وقت خبر خواہد بود. عرض: بدانکہ عرض مقارب تمنی ست؛ زیرا کہ عرض در حقیقت ورغلانیدن باشد، ودرغلانیدن شخص نمی باشد مگر بآن چیز کہ متمنی ومحبوب او بود.

ألا تنزل: چرا فرود نمی آئی نزد ما تا برسی خیر ونکوئی را. واللہ: بخدا ہر آئینہ خواہم زد زید را. ما أحسنه: چہ خوش است آنکہ صاحب حسن کردہ است زید را. وأحسن به: بچہ مرتبہ حسین است زید.

ومضاف الیہ ہمیشہ **مجرور** باشد. دوم: **مرکب بنائی**، واو آنست کہ دو اسم را یکے کردہ باشند واسم دوم **متضمن حرفی** باشد، چوں: أحد عشر تا تسعة عشر کہ در **اصل** أحد وعشر وتسعة وعشر بودہ است، واو را حذف کرد، ہر دو اسم را یکے کردند، وہر دو جز **مبنی باشد** بر **فتح** إلا اثنا عشر کہ جزء اول **معرب** است. سوم: **مرکب منع صرف**، واو آنست کہ دو اسم را یکے کردہ باشد واسم دوم **متضمن حرفی** نباشد، چوں: **بعلبك**

مجرور: بحرف جر کہ مقدر است، وشرط تقدیر آنکہ مضاف اسم باشد؛ زیراکہ اگر فعل باشد حرف جر در مضاف الیہ ملفوظ خواہد بود، چوں: مررت بزید، واین را تعبیر بجار مجرور کنند.
متضمن حرفی: شارح گوید: ونیز میان آن دو اسم نسبتی نباشد کہ مفہوم شود از ہیئات ترکیبیہ آنہا، پس ازین مثل: عبد الله وتأبط شرا در حالت علمیت خارج شدند. می گویم: این ہر دو متضمن حرف نیستند اما تأبط شرا پس ظاہر ست، وہمچنین عبد الله، چہ مراد تضمن حرف آنکہ معنی آن حرف یعنی جمعیت میان آن دو اسم فہمیدہ شود، چنانکہ در أحد عشر ورنہ بعلبك ہم درین قسم داخل باشد، وظاہر کہ جمعیت میان "عبد" و "الله" مقصود نیست، پس داخل نخواہد بود تا برائے اخراجش بقید زائدی حاجت افتد.
مبنی باشد: اما بنائے جزو اول ازین دو جز پس بودن آخر آن در وسط کلمہ بعد ترکیب، واما بنائے جزو ثانی پس از جہت تضمن او حرف را کہ مبنی اصل است، واما فتحہ پس از جہت خفت و دور شدن ثقلیکہ از جہت ترکیب دو اسم حادث شدہ. معرب: ازانکہ مشابہ بمضاف ست بجہت سقوط نون، واضافت از خواص اسم معرب ست. بعلبك: نام شہر مرکب از دو کلمہ یعنی "بعل" کہ نام بتے بود، و "بك" کہ نام بادشاہی بانیٔ آں شہر.

وحضر موت کہ جزء اول مبنی باشد بر فتحہ بر مذہب اکثر علماء، وجزء دوم معرب. بدانکہ مرکب غیر مفید ہمیشہ جزء جملہ باشد، چوں: غُلَامُ زَيْدٌ قَائِمٌ، وَعِنْدِيْ أَحَدَ عَشَرَ دِرْهَمًا، وَجَاءَ بَعْلَبَكُّ.

فصل

بدانکہ ہیچ جملہ کمتر از دو کلمہ نباشد، لفظا چوں: ضَرَبَ زَيْدٌ وَزَيْدٌ قَائِمٌ یا تقدیرا، چوں: اضرب کہ أنت درو مستترست، وازین بیشتر باشد، وبیشتر

حضر موت: بفتح میم وضم آن نام شہرے وقبیلہ ایست، واین ہر دو اسم کہ واحدش گردانیدہ اند اگر خواہی مبنی کنی اول را بر فتح وثانی را معرب کنی باعراب غیر منصرف، واگر خواہی مضاف نمائی اول را بسوئے ثانی ومعرب گردانی ہر دو را ہمچو بعلبك. تقدیرا: بدانکہ تقدیر عبارتست از اعتبار چیزی در جائی بدون ذکر آن لفظا در آن مقام، وفرق درو، ودر محذوف آنست کہ در مقام حذف ثقلی در اصل میباشد کہ بسبب بعضی مقتضیات آن را در آنجا ذکر نمی کنند، ودر تقدیر محض وجود اعتباری نفس الامریست کہ بعضے احکام لفظی ہمچو فاعل بودن وموکد بودن، وامثال آنکہ ہمہ از احکام لفظ ست بران دلالت وارد. أنت: وانت کہ ضمیر منفصل است بجہت تعبیر آن منوی مستعار آوردہ اند والا برائے منوی لفظی موضوع نکردہ اند (شرح).

وبیشتر: گاہے از سہ کلمہ، چوں: ضرب زید عمرا، وگاہے از چہار، چوں: ضرب زید عمرا ضربا، وگاہے از پنج، چوں: ضرب زید عمرا ضربا شدیدا، وگاہے از شش، چوں: ضرب زید عمرا ضربا شديدا في داره، وگاہے از ہفت، چوں: ضرب زید عمرا ضربا شديدا في داره أمام الأمير، وگاہے از ہشت، چوں: ضرب زید عمرا ضربا شديدا في داره أمام الأمير تأديبا، وگاہے از نہ، چوں: ضرب زيد عمرا ضربا شديدا في داره أمام الأمير تأديبا وسوطا، =

را حدی نیست. بدانکہ چوں کلمات جملہ بسیار باشد اسم و فعل وحرف را بایکدیگر تمیز باید کردن، ونظر کردن کہ معرب ست یا مبنی، وعامل است یا معمول، وباید دانستن کہ تعلق کلمات بایکدیگر چگونہ است؟ تا مسند ومسند الیہ پیدا گردد، ومعنی جملہ بتحقیق معلوم شود.

فصل

بدانکہ علامت اسم آنست کہ الف ولام..........................

= وگاہے از دہ، نحو: ضرب زید عمرا ضربا شدیدا في دارہ أمام الأمیر تأدیبا وسوطا راکبا، وبھمین نہج ہر گاہ ضم کنی باین ہمہ توابع خمسہ در تمیز وغیرہ را.

الف ولام: [وجہ تخصیص باسم آنکہ الف ولام برائ تعیین معنی مستقل مطابقے ست، وچنین معنی جز اسم را نبود.] وآن زائد باشد کہ محض برائ تحسین کلمات آرند، چوں: الفتح والکسر، وگاہے بسبیل شذوذ بر فعل ہم داخل شود، شاعر گوید:

ومن جُحْرِہ بِالشَّیْخَةِ الْیَتَقَصَّعُ

یتقصع فعل مضارع است، وغیر زائدہ کہ افادۂ تعریف کند وجز بر اسم نیاید دو قسم است: اسمی بمعنی الذي کہ بر اسم فاعل واسم مفعول آید، وحرفی وآن بر چہار نوع است: جنسی کہ بماہیت فقط قطع نظر از افراد اشارت کند، چوں: الرجل خیر من المرأۃ، واستغراقی: کہ مشیر باشد بماہیت از حیثیت وجود آن در جمیع افراد، چوں: ﴿إِنَّ الْإِنْسَانَ لَفِي خُسْرٍ﴾ (العصر:۲)، وعہد خارجیکہ مشیر باشد بماہیت از حیثیت وجودش در ضمن فرد معین معلوم بمخاطب ومتکلم، چوں: ﴿فَعَصَى فِرْعَوْنُ الرَّسُولَ﴾ (المزمل:۱٦)، یعنی موسی، وعہد ذہنی کہ مشیر باشد بماہیت از حیثیت وجود او در ضمن فرد غیر معین در خارج چوں: ﴿وَأَخَافُ أَنْ يَأْكُلَهُ الذِّئْبُ﴾ (یوسف:۱۳) =

یا حرف جر در اولش باشد، چوں: الحمد وبزید، یا تنوین در آخرش باشد،
مثال الف ولام مثال حرف جر
چوں: زید، یا مسند الیه باشد، چوں: زید قائم، یا مضاف باشد چوں: غلام زید، یا مصغر باشد، چوں: قریش، یا منسوب باشد، چوں: بغدادي یا مثنی باشد، چوں: رجلان، یا مجموع باشد، چوں: رجال، یا موصوف باشد، چوں: جاء رجل عالم، یا تائے متحرك بدو پیوندد، چوں:
موصوف صفت
ضاربة. وعلامت فعل آنست که قد در اوّلش باشد، چوں: قد ضرب،

= چه گرگ معین مراد نیست. وبدانکه حرف تعریف نزد سیبویه لام تنهاست، همزه جهت تعذر ابتدا بساکن افزودند، ومبرد گوید: همزه است برائے تمییز از همزه استفهام لام زیاده کردند، ومذهب خلیل آنکه ال مثل هل بوده است؛ زیرا که کلمۂ یک حرفی ساکن که معنی مقصود داشته باشد در کلام عرب نیامده، كذا في "جار بردی". می گویم: که تنوین ونون تثنیه وتائے تانیث در ضربت والف تثنیه و واو جمع والف فاعل ویائے تصغیر وغیر آن برین توجیه وارد میشود که همه ساکن برائ معنی مقصود است، تأمل کن که جوابے برآری.
حرف جر: که موضوع ست برائے رسانیده معنی فعل به اسم. مصغر: چه معنی فعل وحرف قابل تصغیر نیست. بغدادي: منسوب بغداد واو را باغ داد پیش از آبادی گفتندی؛ ازانکه هر هفته نوشیروان عادل دران باغ رفته مظلومان را بانصاف رسانیدے، بمرور ایام شهری آبادان شد، الف را از کثرت استعمال انداخته بغداد گفتند.
مثنی باشد: واگر کسی توهم کند که تثنیه وجمع را از خواص اسم قرار داده وحال آنکه در فعل هم تثنیه وجمع یافته می شود، پس جوابش آنست که فعل همیشه مفرد باشد وتثنیه وجمع آن هرگز نیاید، وآنچه بحسب ظاهر تثنیه وجمع معلوم می شود در حقیقت تثنیه وجمع فاعل اوست که ضمیر بارزاست، نه تثنیه وجمع فعل، وفاعل خود اسم است، پس این هم از علامات اسمی باشد.

یا سین باشد، چوں: سیضرب، یا سوف باشد، چوں: سوف یضرب، یا حرف جزم بود، چوں: لم یضرب، یا ضمیر مرفوع متصل بدو پیوند، چوں: ضربت، یا تائے ساکن، چوں: ضربت، یا امر باشد، چوں: اضرب، یا نہی باشد، چوں: لا تضرب. وعلامت حرف آن است کہ ہیچ علامتے از علامات اسم، وفعل درو نبود.

فصل

بدانکہ جملہ کلمات عرب بر دو قسم است: معرب ومبنی. معرب آنست

سین: سین وسوف برائ استقبال باشد، وخاص بر مضارع داخل شود.

سوف یضرب: قریب است کہ خواہد زد. معرب: بدانکہ در تعریف معرب ومبنی آنچہ مصنف ذکر کردہ است محض برائ تسہیل مبتدیانست، والا در حقیقت این تعریف نیست، بلکہ حکمے است از احکام معرب ومبنی، وآن ہم شامل نیست جمیع اقسام معرب ومبنی را؛ چہ زید در جاء زید بیشک معرب است وبا آن نتوان گفت کہ آخرش بدخول عوامل مختلف شدہ؛ زیرا کہ قبل از دخول حرکتے بر دال زید نبود کہ حالا بعد آمدن جاء دران اختلاف واقع شدہ، بلکہ درینجا حدوث اعراب ست کہ از قبل نبود کما صرح بہ عبد الرحمن الجامي في شرح الکافیۃ، وہمچنین زید مثلا بدون ترکیب آن بعامل نزد ابن الحاجب وغیرہ مبنی ست باآنکہ صادق نمی آید بر آن کہ آخرش بدخول عوامل مختلف نیست؛ چہ آخرش لا محالہ عند الدخول مختلف خواہد شد، پس تعریف جامع مر معرب ومبنی را این ست کہ ہر چہ مشابہت تام بحرف ندارد معرب ست، وآنکہ مشابہت تام بحرف دارد مبنی ست، چنانکہ مصنف ہم درین رسالہ اشارہ خواہد کرد.

که آخرش باختلاف **عوامل** مختلف شود، چوں: زید در جاءني زيد ورأيت زيدا ومررت بزيد "جاء" **عامل** ست، و"زيد" معربست، وضمه اعراب ست، ودال محل اعراب. و**مبنی** آنست که آخرش باختلاف عوامل مختلف نشود، چوں: **هؤلاء** که در حالت رفع ونصب وجر یکساں ست.

فصل

بدانکه جمله حروف **مبنی** ست، واز افعال **فعل ماضی** وامر حاضر معروف و**فعل مضارع** بانونهائے جمع مؤنث وبانونهائ تاکید نیز مبنی ست. بدانکه

عوامل: مختلف العمل، واگر متفق العمل باشند آخر معرب مختلف نشود، چوں: إن زيدا قائم، ورأيت زيدا قائما، وعمرو ضارب زيدا که زید همه جا منصوب ست. عامل ست: وهمچنین رایت، وبائے جاره است. چوں هؤلاء: چوں جاءني هؤلاء، ورأيت هؤلاء، ومررت بهؤلاء.

مبنی ست: زیراکه معنی مقتضی اعراب یعنی فاعلیت ومفعولیت واضافت دران منتفی است. (شرح)

فعل ماضی: زیراکه اصل افعال بناست چه معنی مقتضی اعراب در آن مفقود ست، ووجه بنایش بر حرکت باآنکه اصل در بنا سکون ست این که مشابهتے باسم دارد که بجائ آن واقع می شود، چنانکه گوئی: زيد قام مثل زيد قائم، بخلاف امر که این مشابهت باسم ندارد، وفتحه اختیار کردند؛ زیرا که اخف حرکات ومناسب سکون ست. (شرح)

فعل مضارع: زیراکه نون جمع در مضارع سکون ما قبل خود میخواهد بجهت مشابهت فعلن، ونون تاکید از شدت اتصال بمنزلۂ جز وکلمه شد، پس اگر اعراب را قبل نون داخل کنند اعراب در وسط کلمه لازم آید، واگر بر نون که خودش مبنی ست لازم آید اعراب بر کلمه دیگر حقیقة واعراب بر مبنی لهٰذا ممتنع شد. (شرح)

اسم غیر متمکن مبنی است، واما اسم متمکن معرب ست بشرط آنکه در ترکیب واقع شود، و فعل مضارع معرب ست بشرط آنکه از نونہائے جمع مؤنث ونون تاکید خالی باشد، پس در کلام عرب بیش ازین دو قسم معرب نیست، باقی ہمہ مبنی ست. واسم غیر متمکن اسمے ست کہ با مبنی اصل مشابہت دارد، ومبنی اصل سہ چیز است: فعل ماضی وامر حاضر معروف وجملہ حروف، واسم متمکن اسمے ست کہ با مبنی اصل مشابہ نباشد.

فصل

بدانکہ اسم غیر متمکن ہشت قسم ست: اول: مضمرات، چوں: ......

اسم متمکن: معرب رااسم متمکن ازان گویند کہ تمکن بمعنے جائے دادن وقدرت دادن بر چیز یست، واین اسم نیز جائے می دہد عامل خود را برائ تغیر وتاثر در نفس خود، وجائے می دہد اعراب وتنوین را اگر منصرف باشد، والا فقط رفع ونصب را اگر غیر منصرف باشد.

در ترکیب: واین مذہب ابن حاجب وغیرہ است، پس اسمائے معدودہ مثل زید وعمرو وبکر بدون وقوع در ترکیب نزدش مبنی است، وزمخشری صلاحیت استحقاق اعراب رااعتبار کردہ گو بالفعل حاصل نباشد، پس اسمائے مذکورہ نزد او معرب خواہند بود. (شرح)

دو قسم: قسمے از اسم کہ مشابہت تام بمبنی ندارد، وقسمے از فعل مضارع مجرد از نون جمع وتاکید باشد. مضمرات: [وآں اسمے ست کہ وضعش برائے متکلم یا مخاطب یا غائب بود کہ ذکرش مقدم باشد لفظا.] وسبب بنائے آنہا اینکہ مشابہ بحرف اند در احتیاج بمرجعے، چنانچہ حرف بضمیمہ خود. (شرح)

أنا من مرد وزن، وضربت زدم من، وإياي خاص مرا، وضربني بزد مرا ولي مرا، این هفتاد ضمیر است، چهارده **مرفوع متصل**: ضَرَبْتُ ضَرَبْنَا ضَرَبْتَ ضَرَبْتُمَا ضَرَبْتُمْ ضَرَبْتِ ضَرَبْتُمَا ضَرَبْتُنَّ **ضَرَبَ** ضَرَبَا ضَرَبُوْا **ضَرَبَتْ** ضَرَبَتَا ضَرَبْنَ، وچهارده **مرفوع منفصل**: أَنَا نَحْنُ **أَنْتَ** أَنْتُمَا أَنْتُمْ أَنْتِ أَنْتُمَا أَنْتُنَّ هُوَ هُمَا هُمْ هِيَ هُمَا هُنَّ،

أنا: طریقہ نحویین آنست کہ ضمیر متکلم را بر مخاطب ومخاطب را بر غائب مقدم کنند؛ ازانکہ بحث می کنند از تعریف وتنکیر، وضمیر متکلم بنسبت مخاطب اعرف می باشد، چنانکہ مخاطب اعرف ست بہ نسبت غائب، واہل صرف چوں بحث کنند از تصریف افعال، پس ہر فعلیکہ مجرد از ضمائر بارز باشد آن را مقدم کنند لہٰذا غائب را بجہت خلو صیغۂ مفرد او از ضمیر بارز مقدم کنند بر صیغہ مفرد مخاطب، وبعد ازان تثنیہ وجمع غائب را بر تثنیہ وجمع مخاطب مقدم نمایند، گو درین صورت غائب خالی از ضمیر نیست، اما وجہ تقدیم صیغہائے مخاطب بر متکلم آنست کہ صیغہائے مخاطب اکثر ست از روئے تصریف بہ نسبت صیغہائے متکلم، وہر چہ در وتصریف زیادہ باشد سزاوار ست بتقدیم.

مرفوع متصل: ضمیر مرفوع آنکہ مسند الیہ در ترکیب واقع شود، خواہ فاعل باشد حقیقتاً وحکماً، خواہ مبتدا. (ش) ضرب: ضمیر مرفوع متصل دران مستتر است کہ بلفظ ھو استعارۃ تعبیرش میکنند، وشرط است کہ مسند باسم ظاہر نباشد، چوں: زید ضرب والف وواو در ضربا وضربوا علامت تثنیہ وجمع وضمیر فاعل است. ضربت: تائے ساکنہ علامت تانیث است ضمیر نیست، وإلا با فاعل ظاہر کے جمع می شد، چوں: ضربت ھند. أنت: ضمیر دریںہا از أنت تا أنتن ہمان لفظ "أن" باشد بالاجماع، وحروف لواحق دال اند بر افراد وتثنیہ وجمع، وتذکیر وتانیث.

وچہاردہ **منصوب متصل**: ضَرَبَنِيْ ضَرَبَنَا ضَرَبَكَ ضَرَبَكُمَا ضَرَبَكُمْ ضَرَبَكِ ضَرَبَكُمَا ضَرَبَكُنَّ ضَرَبَهُ ضَرَبَهُمَا ضَرَبَهُمْ ضَرَبَهَا ضَرَبَهُمَا ضَرَبَهُنَّ، وچہاردہ **منصوب منفصل**: **إِيَّايَ** إِيَّانَا إِيَّاكَ إِيَّاكُمَا إِيَّاكُمْ إِيَّاكِ إِيَّاكُمَا إِيَّاكُنَّ إِيَّاهُ إِيَّاهُمَا إِيَّاهُمْ إِيَّاهَا إِيَّاهُمَا إِيَّاهُنَّ، وچہاردہ **مجرور متصل**: لِيْ لَنَا لَكَ لَكُمَا لَكُمْ لَكِ لَكُمَا لَكُنَّ لَهُ لَهُمَا لَهُمْ لَهَا لَهُمَا لَهُنَّ. دوم: **اسمائے اشارات ذَا** وذَان وذَيْنِ وتَا وتِيْ وتَهْ وذَهْ وذِهِيْ وتِهِيْ وتَانِ وتَيْن وأُولَاءِ **بمد** وأُوْلَى بقصر. سوم: اسمائے

(زد مرا، زد مارا، زد ترا، زد شما دورا، زد اورا، زد آن دو را، او یک زن را، آن یک مرد، آن دو مرد، آن دو زن، آن ہمہ مردان)

منصوب متصل: یعنی آنکہ مفعول واقع شود، واین ضمائر بغیر فعل ہم پیوندد چوں إنني إننا إلخ.

إياي: در إياي وامثال آن اختلاف کثیر است، اما مختار آنکہ ضمیر "إيا" ست ولواحق بر تکلم وخطاب وغیرہ دلالت کند. (ش) مجرور متصل: این قسم متصل بحرف است، ومتصل باسم نیز آید، چوں: غلامي غلامنا إلخ. (ش) اسمائے اشارات: اسم اشارہ اسمے ست کہ وضعش برائے تعیین مشار الیہ باشد. ذا: سبب بنائے آن مشابہت بحرف است؛ ازانکہ بدون مشار الیہ تمام نشود.

ذان: برائے تثنیہ مذکر در رفع وذين در نصب وجر، این اختلاف بسبب عوامل نیست بلکہ وضع برین رفتہ، وتوافق صورت معرب اتفاقی است. (ش) تا: [ہر شش بمعنی آن یک زن.] گفتہ اند کہ "تا" اصل ست کہ تثنیہ ازو آید وگویند: "ذي" اصل ست بازائے "ذا" وبعضے ہر دو را اصل قرار دہند. و"تي" در اصل "تا" بود الف را یا وما قبل آن را مکسور کردند، ودر "تہ وذہ" یائے تي وذي بہا بدل کردند، ودر تھي وذھي یائے دگر افزودند. (شرح) بمد: بمد وقصر، وہر دو برائے جمع مذکر ومؤنث.

موصولہ اَلَّذِيْ اَللَّذَانِ وَالَّذَيْنِ وَاللَّذِيْنَ اَلَّتِيْ اَللَّتَانِ وَاللَّتَيْنِ وَاللَّاتِيْ وَاللَّوَاتِيْ وما ومَنْ وأيٌّ وأيَّةٌ والف ولام بمعنی الذي در اسم فاعل واسم مفعول، چوں: اَلضَّارِبُ وَالْمَضْرُوْبُ، وذو بمعنی الذي در لغت بنی طے، نحو: جَاءَنِيْ ذُوْ ضَرَبَكَ. بدانکہ أَيٌّ وَأَيَّةٌ معرب ست.

(بمعنی الذي ضرب — بمعنی الذي ضُرب — جمع مؤنث)

چہارم: اسمائے افعال وآن بر دو قسم ست: اول: بمعنی امر حاضر، چوں: رُوَيْدَ وبَلْهَ وحَيَّهَلْ وهَلُمَّ. دوم: بمعنی فعل ماضی، چوں: هَيْهَاتَ وشَتَّانَ ....

ما: بمعنی الذی برائے غیر عاقل ومن برائ عاقل، وگاہی یکے بجائے دیگرے مستعمل میشود.

أي: اگر گوئی: کہ أي وأية معربست چرا مصنف آن را در اسم غیر متمکن کہ عبارت از مبنی ست ذکر کردہ؟ گویم: کہ أي وأية را چہار حالت است، در سہ حالت معرب است: یکی: آنکہ مضاف نباشد وصدر صلہ آن مذکور بود، چوں: أيٌّ هُوَ قَائِمٌ، دوم: آنکہ مذکور نبود، چوں: أيٌّ قَائِمٌ، سوئم: آنکہ مضاف باشد وصدر صلۂ آن مذکور باشد، چوں: أَيُّهُمْ هُوَ قَائِمٌ، چہارم: آنکہ صدر صلۂ آن مذکور نباشد، چوں: أَيُّهُمْ قَائِمٌ، ودرین صورت رابعہ مبنی است، لہذا ذکر کردہ آن را در مبنیات.

امر حاضر: چہار مثال ذکر کردہ، دوازان برائے معنی امر متعدی، ودوازان برائے معنی امر لازم.

رويد: بمعنی أمهل ترک کن. بله: بمعنی دع بگزار. حيهل: بمعنی إيت وأقبل.

هلم: أي إيت بيا. فعل ماضی: اگر گوئی کہ اسم فعل بمعنی مضارع ہم می آید چوں أف بمعنی تفتگی وبیقراری می کنم، وأوه بمعنی صاحب درد ہستم، پس مصنف چرا بر دو قسم اکتفا کردہ؟ گویم: ظاہر از جہت قلت امثلۂ این قسم بر ہمان دو قسم اکتفا رفت.

پنجم: اسمائے اصوات، چوں: أح أح وأف وبخ ونخ وغاق.
آوازیکہ وقت درد برآید — آواز وقت شادی — آواز زاغ

ششم: اسمائے ظروف ظرف زمان، چوں: إذ وإذا ومتی وکیف وأیان وأمس ومذ ومنذ وقط ....

اسمائے اصوات: ایراد پنج مثال برائے اسمائے اصوات ایذان ست بسوئے عدت اقسام آنہا، یکی: صوتیکہ خارج شود از دہان انسان وقت درد و شدت سرفہ بدون صنع، چوں: أح أح وأف، دوم: آوازے ست کہ وقت شادی و تعجب سر بر زند، چوں: بخ، وآن بفتح با وتشدید خائے معجمہ مفتوحہ، خواہ مکسورہ وگاہے بدون تشدید ہم آید، وگاہے مکرر می شود برائے مبالغہ، چوں: بخ بخ، ودر حالت وصل بکلمہ دیگر بتنوین وکسر آید. سوم: آوازے ست کہ ہنگام ندائے حیوانات برآید، چوں: نخ برائے خوانیدن شتر. چہارم: آوازے ست کہ وقت حکایت آواز جانوری یا چیزی دیگر پیدا شود، چوں: غاق برائے آواز زاغ وحکایت آواز شمشیر وقت ضرب آن. بدانکہ تنوینیکہ درین اسماء آید تنوین مقابلہ وتنوین الحاق است نہ تنوین تمکن. نخ: برائے خوابانیدن شتر.

کیف: شیخ رضی گفتہ: کہ کیف را از ظروف شمردن مبنی ست بر مذہب اخفش؛ چہ او کیف را بمعنی علی جارہ میگوید، وجار مجرور وظرف متقارب المعنی است، پس معنی کیف زید؟ نزد اخفش أزید علی حال الصحة أم علی حال السقم؟ است ونزد سیبویہ اسم است نہ ظرف.

أیان: بفتح ہمزہ وتشدید یا ظرف زمان ست ہمچو متی بمعنی أيّ حین وبکسر ہمزہ لغت سلیم ست، وبہ ہر دو قراءۃ آمدہ است در قولہ تعالی: ﴿أَيَّانَ مُرْسَاهَا﴾ (النازعات: ٤٢).

مذ: بدانکہ مذ ومنذ گاہے رفع می کنند وگاہے جر، پس ہر گاہ رفع کنند دران وقت اسم ومبتدا می باشند نہ ظرف، ودرین صورت مقارن ایشان یا ماضی باشد، پس معنی آنہا اول المدۃ است، چوں: ما رأیتہ مذ یوم الجمعة، یا زمان حاضر پس معنی آنہا جمیع مدتست، چوں: ما رأیتہ منذ شہر، وہر گاہ جر کنند درین وقت ظرف باشند، پس مدخول آنہا یا ماضی باشد، ودرین =

وعوض وقبل وبعد، وقتیکہ مضاف باشند ومضاف الیہ محذوف منوی باشد، وظرف مکان، چوں: حیث وقدام وتحت وفوق وقتے کہ مضاف باشند، ومضاف الیہ محذوف منوی باشد. ہفتم: اسمائے کنایات، چوں: کم و کذا کنایت از عدد وکیت وذیت کنایت از حدیث. ہشتم: مرکب بنائی، چوں: أحد عشر.

بمعنی چند

فصل

بدانکہ اسم بر دو ضرب است: معرفہ ونکرہ، معرفہ آں ست کہ موضوع باشد برائے چیزے معین، وآں بر ہفت نوع ست: اول: مضمرات. چون ھو وغیرہ دوم: اعلام چوں: زَيْدٌ وَعَمْرٌو. وسوم: اسمائے اشارات. چون ذا وغیرہ چہارم:

= ہنگام بمعنی "من" یازمان حاضر درین ہنگام بمعنی "في" باشند، چنانچہ دریں ہر دو مثال مقدم، کذا ذکرہ جمال الدین بن المالك.

عوض: معنی عوض وقت مستقبل عموما، وعوض مبنی بر ضمہ است از جہت قطع اضافت ہمچو قبل وبعد وقط مبنی است از جہت تضمن اولام استغراقیہ را، وضمہ اش از جہت حمل او بر عوض است، کذا قال الرضي، وصاحب "قاموس" گفتہ: کہ عوض ظرف است بمعنی أبد بہر سہ حرکت آخر، ومبنی ست. کیت وذیت: ہر دو بفتح تا بمعنی چنین وچنین.

مضمرات: ذکر نکرد امثلۂ مضمرات واعلام واسمائے اشارات وموصولہ را برائے اینکہ تفصیل ہر یک سابق گزشت.

اسمائے موصولہ، وایں دو قسم را مبہمات گویند. پنجم معرفہ بہ ندا، چوں: یارجل!. ششم: معرفہ بالف ولام، چوں: الرجل. ہفتم: مضاف بہ یکی از ینہا، چوں: غلامہ وغلام زید، وغلام ھذا، وغلام الذي عندي، وغلام الرجل. ونکرہ آں است کہ موضوع باشد برائے چیزی غیر معین، چوں: رجل وفرس. بدانکہ اسم بر دو صنف ست: مذکر ومؤنث، مذکر آنست کہ در وعلامت تانیث نباشد، چوں: رجل، ومؤنث آنست کہ در وعلامت تانیث باشد، چوں: امرأة، وعلامت تانیث چہار ست: تا چوں: طلحة، والف مقصورة، چوں: حبلی، والف ممدودہ، چوں: حمراء، وتائے مقدرہ، چوں: أرض کہ دراصل

(حواشی بین السطور: چون الذي وغیرہ — مضاف بسوئے مضمر — مضاف بسوئے موصول — مضاف بذی اللام — مرد — اسپ — قسم — مرد — زن — زن سرخ — زمین — زن باردار)

مبہمات: چراکہ اگرچہ اینہا عند الاستعمال بر معین دلالت می کنند؛ ولہذا در اقسام معرفہ معدود شدہ اند، امادر اصل وضع ہنوز در معانی اینہا ابہام باقی ست؛ چہ الذي وذا صلاحیت دارند کہ باو وصل واشارہ کنند بہر مذکر ومفرد، وہمچنین ذان واللذان صالح است مر اشارہ ووصل را بہر تثنیہ مذکر. یکی ازینہا: مگر بسوئے منادی، خواہ بحرف ندا باشد خواہ بدون آن کہ اضافت نہ کنند. غلام زید: مضاف بسوئے علم. مذکر آنست: تعریف مذکر را مقدم کرد، ازانکہ مذکر اصل واشرف است، ونیز تعریفش عدم است وعدم مقدم است بر وجود.

طلحة: بالفتح نام درختے ومردے. الف مقصورہ: فرق درمیان ہر دو الف آن ست کہ بعد ممدودہ ہمزہ زائد کنند، وبعد مقصورہ نہ، ومقصورہ ازان گویند کہ محبوس ست از حرکات، وقصر در لغت بمعنی حبس است، ووجہ تسمیہ ممدودہ ظاہر است کہ دراز خواندہ می شود وحرکت می پذیرد.

أرضة بوده است بدلیل أریضة؛ زیرا کہ تصغیر اسماء را باصل خود برد، واین را مؤنث سماعی گویند. وبدانکہ مؤنث بر دو قسم ست: حقیقی ولفظی، حقیقی آنست کہ بازائے او حیوانے مذکر باشد، چوں: امرأة کہ بازائے او رجل است، وناقة کہ بازائے او جمل است، ولفظی آنست کہ بازائے او حیوانے مذکر نباشد، چوں: ظلمة وقوة.

بدانکہ اسم بر سہ صنف ست: واحد ومثنی ومجموع، واحد آنست کہ دلالت کند بر یکے، چوں: رجل، ومثنی آنست کہ دلالت کند بر دو بسبب آنکہ الف یا یائے ما قبل مفتوح ونونی مکسورہ بآخرش پیوندد، چوں: رجلان ورجلین، ....

مؤنث سماعی: [ازانکہ تانیث موقوف بر موارد سماع است.] وتانیث عقرب حکمی است؛ ازانکہ حرف رابع حکم تائے تانیث دارد، وازین جہت در تصغیر رباعی تا ظاہر نشود. امرأة: مثال مؤنث حقیقی اقوی وناقة مثال مؤنث حقیقی ادنی است؛ ولہٰذا سار الناقة جائز باشد، وسار المرأة غیر جائز، وتانیث بہائم ازان سبب دون تانیث آدمی ست کہ مؤنث بہائم مثل مذکر می باشد در اکثر اغراض، چنانچہ برائے ذبح بز مادہ ونر واسپ واسپ مادہ برائے سواری یکسان است، وعلی هذا القیاس. ناقة: مادہ شتر یعنی اونٹنی.

بسبب آنکہ: ازین قید احتراز شد کلا وکلتا؛ چہ این ہر دو اگرچہ دلالت بر تثنیہ دارند مگر الف ونون ویا ونون نیست؛ لہٰذا اینہا را مثنی نگویند. بآخرش: از ضمیر شین کہ بسوئے مفرد راجع است احتراز است از اثنان واثنتان کہ الف ونون در اینہا در آخر مفرد ضم نکردہ اند گو بر معنی مثنی دلالت دارند؛ چہ مفرد این دو لفظ مسموع نیست.

ومجموع آنست کہ دلالت کند بر بیش از دو بسبب آنکہ تغیری در واحدش کردہ باشند، لفظا چون: رجال، یا تقدیرا، چون: فلک کہ واحدش نیز فلک ست بروزن قفل، وجمعش ہم فلک بروزن أسد. بدانکہ جمع باعتبار لفظ بر دو قسم ست: جمع تکسیر وجمع تصحیح، جمع تکسیر آنست کہ بنائے واحد در وسلامت نباشد، ....

زیادہ — کشتیہا — جمع أسد بمعنی شیر

بسبب آنکہ: ازین قید احتراز است از اسم جمع، چہ آن را واحد نیست کہ دران تغیرے کردہ باشند، لیکن برین تقدیر جمعیکہ از غیر لفظ مفرد باشد چون ألو جمع ذو وارد خواہد شد، پس یا تخصیص دعوی کنند ویا اکثر را کل قرار دہند، یا ہمچو جمع را در پایۂ اعتبار جمعیت نسنجند، ویا تقدیر را عامتر گویند.
تغیری: بدانکہ تغیر در بنائے واحد وقت جمع تکسیر بر شش وجہ است، یکی: تغیر بزیادت بر مفرد بدون تغیر شکل، نحو: صنو وصنوان، دوم: تغیر نقصان بے تبدیل شکل، نحو: تُخْمَةٌ وَتُخَمٌ، سوم: تبدیل شکل بے زیادت ونقصان حقیقی، نحو: أَسَدٌ وأُسْدٌ وتقدیرے، نحو: فلك، چہارم: بزیادت از مفرد با تغیر شکل، چون: رجل ورجال، پنجم: بہ نقصان یا بتغیر شکل، چون: رَسُوْلٌ ورُسُلٌ، ششم: بزیادت ونقصان وتغیر شکل، چون: غُلَامٌ وغِلْمَانٌ.
فلك: چہ ضمہ فائے فلک از حیثیتے کہ بر مفرد بود در جمع نیست، بلکہ در جمع مشابہ ضمۂ الف أسد است، ودر مفرد مشابہ ضمۂ قفل. باعتبار: قید اعتبار لفظ ازانست کہ تصحیح وتکسیر جز در لفظ نباشد وبا معنی تعلق ندارد. سلامت نباشد: ای متغیر شود بنائے واحدش من حیث نفسہ، وامور داخلہ دران مثل حرکات وسکنات ونحو آن، یعنی تغیرش باعتبار ذات وی واموریکہ در آن داخل اند باشد، نہ باعتبار امور خارجہ ازان، پس منتقض نگردد بجمع سالم یعنی مسلمون؛ زیرا کہ بنائے واحدش از روئے نفس خود متغیر نشدہ است، بلکہ بسبب لحوق حروف خارجہ زائدہ کہ واو ونون =

چوں: رجال ومساجد. وابنیہ جمع تکسیر در ثلاثی بسماع تعلق دارد، وقیاس رادرو مجالے نیست، امادر رباعی وخماسی بروزن فعالل (قیاسا) آید، چوں: جعفر وجعافر وجحمرش وجحامر بحذف حرف خامس. (یعنی شین جحمرش)

وجمع تصحیح آنست کہ بنائے واحد درو سلامت ماند، وآن بر دو قسم ست: جمع مذکر وجمع مؤنث، جمع مذکر آنست کہ واوی ما قبل مضموم یا یائے ما قبل مکسور ونونے مفتوح در آخرش (ای آخر مفردش) پیوند، چوں: مسلمون ومسلمین. وجمع مؤنث آنست کہ الفے باتائے بآخرش پیوندد، چوں: مسلمات.

= ویا ونون است، ولفظ مسلم چنانکہ بود باقی است، ونیز منتقض نشود بہ مُصْطَفَوْن کہ دراصل مُصْطَفَیُوْنَ بود یا بجہت تحرک وانفتاح ما قبل الف شدہ افتاد وصیغہ متغیر نگردید، سبب عدم انتقاض آنکہ تغییر واحد دران بعد حصول جمعیت است، نہ برائے حصول جمعیت.

رجال ومساجد: چہ در رجل و مسجد وقت جمع الف جمع فاصل شدہ. مجالے نیست: الا بر سبیل قلت، چنانکہ عند الرجوع بسوئے تصریف معلوم شود. جعفر: نام مرد وتربزہ وخربوزہ.

جحمرش: [سرکنندہ پیر کلان سال.] این مذہب مشہور است، وبعضے زائد وشبیہ بزائد راحذف کنند ہر جاکہ باشد، پس در جَحْمَرِشٌ جَحَارِشٌ گویند بحذف میم کہ از حرف زائد است، ودر فَرَزْدَقٌ فَرَازِقُ گویند بحذف دال کہ تشبیہ بناست کہ از حروف زوائد است، وشیخ رضی گفتہ: کہ این مذہب اقرب بصواب است من حیث الدرایة وإن كان الأول أقرب من حيث الرواية. نونے مفتوح: وکسرہ اش اقل است.

الفے باتائے بآخرش: بدانکہ صفت مذکر غیر عاقل نیز بالف وتا جمع شود مطر مثل: صافنات جمع صافن وخالیات جمع خالي وغیر آن.

وبدانکہ جمع باعتبار معنی بر دو نوع است: جمع قلّت وجمع کثرت، جمع قلّت آنست کہ بر کم ازدہ اطلاق کنند، وآن را چہار بناست: أفعل مثل: أکلب، وأفعال چوں أقوال وأفعلة مثل: أعونة وفعلة چوں: غلمة، ودو جمع تصحیح بی الف ولام یعنی مسلمون ومسلمات. وجمع کثرت آنست کہ بردہ وبیشتر ازدہ اطلاق کنند وابنیہ آن ہرچہ غیر ازین شش بناست.

(یعنی از سہ تانہ) (جمع قول)

فصل

بدانکہ اعراب اسم سہ است: رفع ونصب وجر. اسم متمکن باعتبار وجوہ

آن را چہار: ونزد بعضے از سہ تادہ اطلاقش روا باشد. أکلب: جمع کلب بمعنی سگ. أعونة: جمع عوان بالفتح بمعنی میانہ سال. الف ولام: الف ولام اگر استغراقی باشد برائے کثرت آید. بردہ: وگاہ باشد کہ یکی بجائے دیگری مستعار شود باوجود آن دیگر، مثل قولہ تعالی: ﴿ثَلَاثَةَ قُرُوءٍ﴾ (البقرة:۲۲۸)، قروء: جمع قرء بمعنی حیض یا طہر باوجود جمع قلّت وی کہ أقراء باشد.

رفع ونصب وجر: رفع علامت فاعلیت است، ونصب علامت مفعولیت، وجر علامت مضاف الیہ، ومبتدا وخبر وامثال آن از مرفوعات ملحقات فاعل اند، پس در حکم او باشند، وحال وتمیز وغیرہ ملحقات است بمفاعیل، ومجرور بحرف جر ملحق بمضاف الیہ. ورفع بفاعل ونصب بمفعول ازان مختص است کہ رفع ثقیل است وفاعل قلیل؛ چراکہ یکے ست، ونصب خفیف ست ومفاعیل کثیر؛ زیراکہ پنج ہستند، پس ثقیل بقلیل وخفیف بکثیر دادند برائے جبر نقصان درو، چوں: برائے مضاف الیہ علامتی باقی نماند ناچار جر باو دادند. (شرح)

اعراب بر شانزدہ قسم است، اول: مفرد منصرف صحیح چوں: زید.
(حرکت باشد یا حروف)
دوم: مفرد منصرف جاری مجرای صحیح چون: دلو. سوم: جمع مکسر
(قائم مقام) (در قبول اعراب)
منصرف چوں: رجال، رفع شان بضمہ باشد ونصب بفتح وجر بکسرہ
(اے ہر سہ مذکور)
چوں: جَاءَنِيْ زَيْدٌ وَدَلْوٌ وَرِجَالٌ، وَرَأَيْتُ زَيْدًا وَدَلْوًا وَرِجَالًا،
وَمَرَرْتُ بِزَيْدٍ وَدَلْوٍ وَرِجَالٍ. چہارم: جمع مؤنث سالم، رفعش بضمہ باشد
ونصب وجر بکسرہ چوں: هُنَّ مُسْلِمَاتٌ وَرَأَيْتُ مُسْلِمَاتٍ
وَمَرَرْتُ بِمُسْلِمَاتٍ. پنجم: غیر منصرف، وآن اسمے ست کہ دو سبب از

شانزدہ: اگر گوئی: کہ اعراب سہ قسم ازین اقسام مختلف نیست چنانکہ معلوم گردد، پس تعدد انقسام وجوہ اعراب را بشانزدہ قسم چہ وجہ ست باید کہ چہاردہ قسم باشد؟ گویم: مراد از تعدد وجوہ اعراب باقسام مذکورہ آنست کہ محال اعرابات اسم متمکن شانزدہ محال اند کہ در آنہا اسم متمکن معرب باعراب می شود، متحد باشند یا مختلف.
جاری مجرای صحیح: آن اسمے ست کہ آخرش واؤ یا یائے ماقبل ساکن واقع شود، پس آن مثل صحیح تعلیل نمی پذیرد؛ زیرا کہ حرکت بر حرف علت باسکون ماقبل ثقیل نیست.
رجال: زیرا کہ این چنین مفرد وجمع اصل سائر مفردات وجموع ست، پس لائق آن باشد کہ اعراب آنہا نیز اصل الاعراب کہ عبارت ست از اعراب بالحرکۃ کہ در حالتِ جداگانہ بود باشد.
بکسرہ: ازانکہ جمع مؤنث سالم فرع جمع مذکر سالم است، ودرانجا نصب را تابع جر کردہ اند از وجہے کہ خواہی دانست؛ لہٰذا درین جا نیز نصب را تابع جر کردند. دو سبب: مراد از ہر دو سبب عام است، حقیقۃ باشد یا حکما چنانچہ در مؤنث بالف کہ دران تانیث یک سبب است، ولزومش در حکم سبب دیگر، وہمچنین جمع اقصی کہ جمعیت یک سبب است وتکرارش در حکم دیگر. (شرح)

اسباب منع صرف درو باشد، واسباب منع صرف نہ است عدل ووصف وتانیث ومعرفہ وعجمہ وجمع وترکیب ووزن فعل والف ونون زائدتان، چوں: عُمَرُ وأَحْمَرُ وطَلْحَةُ وزَيْنَبُ وإِبْرَاهِيْمُ ومَسَاجِدُ ومَعْدِيْكَرِبُ وأَحْمَدُ وعِمْرَانُ، رفعش بضمہ باشد ونصب وجر بفتحہ چوں: جَاءَ عُمَرُ ورَأَيْتُ عُمَرَ ومَرَرْتُ بِعُمَرَ. ششم: اسمائے ستہ مکبّرہ درو قتیکہ مضاف باشند بغیریائے متکلم چوں: أب وأخ وحم وهن وفم ....

(نام شخصے، نام شخصے، پدر، برادر، دہن)

الف ونون زائدتان: صاحب "لباب" الف الحاق را نیز زائد کردہ قائل بدہ سبب شدہ است، وبعضے مراعات اصل راہم در مثل أحمر اعتبار کردہ یازدہ سبب می گویند، اما اشہر ہمین علل تسع است. جر بفتحہ: اسم غیر منصرف بفعل مشابہت دارد، ودر فعل جر نیاید؛ لہٰذا درینجا نیز حالت جری را تابع نصبی کردند. مکبّرہ: ضد مصغرہ؛ چہ عند التصغیر اعراب شان بالحرکت باشد، چنانکہ اعراب بحرکتِ تقدیری عند الاضافت بسوئے یا خواہد آمد، تقول: جاءني أُخَيُّكَ ورأيت أُخَيَّكَ ومررت بِأُخَيِّكَ، وجاءني أخِيْ ورأيت أخِيْ ومررت بأخِيْ.

بغیر یائے: درو قتیکہ موحد باشند؛ چہ اگر تثنیہ وجمع باشند باعراب آن معرب خواہند شد. (ش)

أب: این چہار منقوصات واوی ہستند، دراصل أَبَوٌ وَأَخَوٌ وَحَمَوٌ وَهَنَوٌ بودند، واوٓ آخر حذف کردہ شد خلافِ قیاس. حم: آنکہ قریب زن باشد از جانب زوج او.

ھن: من المرأة فرجھا، شرمگاہ مرد وزن. فم: اجوف واوی است، اصل این فُوْهٌ بضم فا وفتح آن علی اختلاف القولین بود، ہارا محذوف کردند بحذف غیر قیاسی، چنانکہ حروف علۃ را محذوف می سازند؛ زیراکہ ہا در خفا مشابہ حروف علت است، واسم متمکن دو حرفی کہ دومی ازان واوٓ باشد در کلام عرب نبود، پس واوٓ را بمیم بدل کردند بجہت تقارب وہرگاہ مضاف کردند واوٓ را باز =

وذومال، رفع شان بواو باشد ونصب بالف وجر بیا چوں: جاء أبوك (صاحب مال) ورأيت أباك ومررت بأبيك. ہفتم: **مثنی چوں**: رجلان. ہشتم: كلا و **كلتا مضاف بمضمر**. نہم: إثنان واثنتان **رفع شان بالف باشد ونصب وجر بیائے ما قبل مفتوح چوں**: جاء رجلان وكلاهما واثنان، ورأيت رجلين وكليهما واثنين، ومررت برجلين وكليهما

= آوردند مثل نظائر وے. (شرح)

ذومال: ذو لفیف مقرون است، أصله: ذوو بود، آخرش را حذف کردند منسیا وما قبلش را اعراب گردانیدند. وجر بیا: زیراکہ دراعراب مفرد وجمع مذکر سالم وتثنیہ مناسبتے باقی باشد.

كلتا: مؤنث كلا، وكلا مثل عصا است یعنی الفش بدل از واوَست؛ زیراکہ اصلش كِلْوٌ بود، والف كلتا برائے تانیث است، وتا بدل ست از لام کلمہ، یعنی واؤکہ اصلش كِلْوًا بود چوں ذكری، بدل کردہ شد بتاکہ علم تانیث است، والف در كلتا گاہے یا می گردد وقت اضافت بضمیر، چوں: رأيت كلتيهما، پس خارج شد از علامت تانیث، پس در ابدال واؤ بتا تاکید برائے تانیث حاصل گردید.

رفع شان: زیراکہ تثنیہ وجمع مذکر سالم فرع مفردست، پس باید کہ اعراب آنہا نیز فرع اعراب مفرد باشد، یعنی اعراب بالحروف، وہر گاہ حروف اعراب سہ بود واؤ والف ویا، واعراب تثنیہ وجمع شش سہ برائے تثنیہ وسہ برائے جمع، واین اعراب سہ گانہ ہر کدام راکہ ازین دو میدادند دیگرے بدونِ اعراب باقی می ماند؛ لہٰذا تقسیم کردند بر ہر دو، پس الف را برائے تثنیہ دادند در حالت رفع، وواؤ را بجمع در حال رفع، ویا مشترک، مگر فرق کردند کہ در جمع ما قبلش را کسرہ دادند ودر تثنیہ فتح، وكلا وكلتا واثنان واثنتان وأولو وعشرون واخواتش راہم باو ملحق کردند.

واثنین. دہم: جمع مذکر سالم چوں: مُسْلِمُوْنَ. یازدہم: أولو. دوازدہم: عِشْرُوْنَ تا تِسْعُوْنَ رفع شان بواو ما قبل مضموم باشد، ونصب وجر بیائے ما قبل مکسور چوں: جَاءَ مُسْلِمُوْنَ وأُولُوْ مَالٍ وعِشْرُوْنَ رَجُلًا، ورَأَيْتُ مُسْلِمِيْنَ وأُولِيْ مَالٍ وعِشْرِيْنَ رَجُلًا، ومَرَرْتُ بِمُسْلِمِيْنَ وأُولِيْ مَالٍ وعِشْرِيْنَ رَجُلًا. سیزدہم: اسم مقصور وآن اسمے ست کہ در آخرش الف مقصورہ باشد چوں: موسی. چہاردہم: غیر جمع مذکر سالم مضاف بیائے متکلم چوں: غلامي، رفع شان بتقدیر ضمہ باشد ونصب بتقدیر فتحہ وجر بتقدیر کسرہ، ودر لفظ ہمیشہ یکسان باشند چوں: جَاءَ مُوْسَى وغُلَامِيْ، ورَأَيْتُ مُوْسَى وغُلَامِيْ، ومَرَرْتُ بِمُوْسَى وغُلَامِيْ. پانزدہم: اسم منقوص، وآن اسمے ست کہ آخرش یائے ما قبل مکسور باشد چوں: قاضي، رفعش بتقدیر ضمہ باشد ونصبش بفتحہ لفظی وجرش بتقدیر کسرہ چوں:

غیر جمع مذکر سالم: احتراز ست از جمع مذکر سالم مضاف بسوئے یا کہ اعرابش ہم خواہد آمد.

بتقدیر ضمہ: تقدیر اعراب بجہت تعذر لفظی ست؛ چہ الف حرکت نمی پذیرد وما قبل یائے متکلم البتہ کسرہ می خواہد. فتحہ وجر: چرا کہ الف ویائے متکلم حرکت قبول نکنند.

یائے ما قبل مکسور: چہ حرکات برہمچنین یاء ثقیل تر می باشند؛ لما عرفت في التصریف.

بتقدیر ضمہ: چہ ضمہ بر واو یاء ثقیل تر می باشد، بخلاف فتح.

جَاءَ الْقَاضِيْ وَرَأَيْتُ الْقَاضِيَ وَمَرَرْتُ بِالْقَاضِيْ، شانزدہم: جمع مذکر سالم مضاف بیائے متکلم چوں: مسلمي، رفعش بتقدیر واؤ باشد، ونصب وجرش بیائے ما قبل مکسور چوں: هٰؤُلَاءِ مُسْلِمِيَّ (مثال حالت رفع) کہ در اصل مُسْلِمُوْنَ بود، نون باضافت ساقط (افتاد) شد، واؤ ویا جمع شدہ بودند وسابق ساکن بود، واؤ را بیا بدل کردند، ویا را در یا ادغام کردند مُسْلِمِيَّ شد، ضمہ میم را بکسرہ بدل کردند (برائے مناسبت یا)، وَرَأَيْتُ مُسْلِمِيَّ (مثال حالت نصب) وَمَرَرْتُ بِمُسْلِمِيَّ (مثال حالت جر).

فصل

بدانکہ اعراب مضارع سہ است: رفع ونصب وجزم، فعل مضارع باعتبار وجوہ اعراب بر چہار قسم ست: اول: ....

القاضي: بالام تعریف، واگر بدون لام باشد رفع وجر بحذف یا وکسر ما قبلش بہ تنوین خواہد بود، ونصب بفتحہ لفظی باتنوین. بتقدیر واؤ: زیراکہ اگر در حالت رفعی مُسْلِمُوْيَ بدون تعلیل گویند البتہ ثقیل باشد؛ چہ اجتماع واؤ ویا بحیثیتے کہ اول آن ہر دو ساکن باشد ثقیل ست نزد ایشان. ولہذا تعلیل کنند، واگر ثقیل نہ بودے تعلیل نہ کردندے.

بیائے ما قبل مکسور: لیکن صورتش در احوال سہ گانہ یکے ست، اما واؤ در حالت رفع از حقیقت خود خارج گشت واعراب تقدیری شد، بخلاف حالت نصب وجر کہ یا در آنہا اگرچہ مدغم در یا شد، لیکن بر حال خود باقی ست واز حقیقت خود خارج نشد. جزم: یعنی سکونے کہ بسبب عامل پدید آید، پس سکونیکہ برائے غرض وقف باشد خارج خواہد بود؛ چہ آن در ماضی ہم جائز ست.

صحیح مجرد از ضمیر بارز مرفوع برائے تثنیہ وجمع مذکر وبرائے واحد مؤنث مخاطبہ، رفعش بضمہ باشد ونصب بفتحہ وجزم بسکون، چوں: هُوَ یَضْرِبُ، وَلَنْ یَضْرِبَ، وَلَمْ یَضْرِبْ. دوم: مفرد معتل واوی چوں: یغزو ویائی چوں: یرمي، رفعش بتقدیر ضمہ باشد، ونصب بفتحہ لفظی، وجزم بحذف لام، چوں: هُوَ یَغْزُوْ وَیَرْمِيْ وَلَنْ یَغْزُوَ وَلَنْ یَرْمِيَ وَلَمْ یَغْزُ وَلَمْ یَرْمِ. سوم: مفرد معتل الفی چوں: یَرْضَی، رفعش بتقدیر ضمہ باشد ونصب بتقدیر فتحہ وجزم بحذف لام، چوں: هُوَ یَرْضَی وَلَنْ یَرْضَی وَلَمْ یَرْضَ. چہارم: صحیح یا معتل باضمائر ونونہائے مذکورہ، رفع شان

(چوں تضربین)

صحیح: کہ درآخرش حرف علت نباشد، وآں اصطلاح نحویان ست، وصرفیان آں را صحیح خوانند کہ حرفی از حروف اصلیہ او حرف علت وہمزہ وتضعیف نباشد. مجرد: چہ درین صورت مانعے از عامل نیست، بخلاف صورت تثنیہ وجمع ومؤنث مخاطبہ. برائے تثنیہ: چوں یضربان وتضربان. جمع مذکر: غائب وحاضر چوں: یضربون وتضربون.

ھو یضرب: پس یضرب در ھو یضرب مرفوع است، ورافع آں عامل معنویست کہ خلو از عوامل ناصبہ وجازمہ باشد، یا وقوع او موقع ضارب علی اختلاف القولین.

مفرد: احتراز شد از تثنیہ وجمع. بحذف لام: ازانکہ واؤ ویا مشابہت دارد بحرکات، پس حذفش بمنزلۂ حذف حرکات است. بتقدیر ضمہ: چہ الف واجب السکون است، وحرکت برو متعذر ست.

نونہائے: کہ نون تثنیہ وجمع ومفرد مخاطبہ است.

باثبات نون باشد، چنانکه در تثنیه گوئی: هُمَا يَضْرِبَانِ وَيَغْزُوَانِ وَيَرْمِيَانِ وَيَرْضَيَانِ، ودر جمع مذکر گوئی: هُمْ يَضْرِبُوْنَ وَيَغْزُوْنَ وَيَرْمُوْنَ وَيَرْضَوْنَ، ودر مفرد مؤنث حاضر گوئی: أَنْتِ تَضْرِبِيْنَ وَتَغْزِيْنَ وَتَرْمِيْنَ وَتَرْضَيْنَ، ونصب وجزم بحذف نون باشد، چنانکه در تثنیه گوئی: لَنْ يَضْرِبَا وَلَنْ يَغْزُوَا وَلَنْ يَرْمِيَا وَلَنْ يَرْضَيَا وَلَمْ يَضْرِبَا وَلَمْ يَغْزُوَا وَلَمْ يَرْمِيَا وَلَمْ يَرْضَيَا، ودر جمع مذکر گوئی: لَنْ يَضْرِبُوْا وَلَنْ يَغْزُوْا وَلَنْ يَرْمُوْا وَلَنْ يَرْضَوْا وَلَمْ يَضْرِبُوْا وَلَمْ يَغْزُوْا وَلَمْ يَرْمُوْا وَلَمْ يَرْضَوْا، ودر واحد مؤنث حاضر گوئی: لَنْ تَضْرِبِيْ وَلَنْ تَغْزِيْ وَلَنْ تَرْمِيْ وَلَنْ تَرْضَيْ وَلَمْ تَضْرِبِيْ وَلَمْ تَغْزِيْ وَلَمْ تَرْمِيْ وَلَمْ تَرْضَيْ.

فصل

بدانکه عوامل اعراب بر دو قسم ست: لفظی ومعنوی، لفظی بر سه قسم است: حروف وافعال واسماء، واین را در سه باب یاد کنیم إن شاء الله تعالی.

باثبات نون: چه این نون عوض رفع ست، پس ثابت ماند در حالت رفعی نه در حالت جزمی ونصبی.

هما إلخ: در ایراد چهار چهار مثال برائے تثنیه وجمع ومؤنث مخاطب ایمائے ست بر آنکه این اعراب مضارع برائے تثنیه وجمع ومؤنث مخصوص بصحت نیست، بلکه صحیح ومعتل خواه واوی باشد خواه یائی خواه الفی در همه یک حال است. یرضیان: مثال معتل الفی باعتبار واحدش که یرضا بالف بود.

باب اول در حروف عاملہ و در و دو فصل ست

فصل اول

در حروف عاملہ در اسم، وآں پنج قسم ست: قسم اول حروف جر وآں

ہفتدہ است: با ومن وإلى ....

حروف عاملہ: وجہ تقدیم یکے بر دیگرے اکثریت اقسام مقدم است از اقسام مؤخر، چنانکہ در اقسام ہر یکے معلوم شود کہ حروف سی وشش قسم است وفعل ہفت قسم واسم دہ قسم. اگر گوئی: پس ہفت را بر دہ چرا مقدم کردند؟ گویم: ازانکہ فعل اصل است در عمل واسم بمشابہت وے عمل می کند، پس فرع وے باشد. اسم: وآں دو نوع است: عامل در مفرد وعامل در جملہ، وایں ہشت حروف است کہ مصنف ترک کردہ، اما عامل در مفرد دو نوع است، جار وناصب، اما جار ہفدہ حروف اند چنانکہ می آید، اما ناصب پس ہفت حروف اند، پنج از آنہا مصنف دریں کتاب ذکر کردہ ودو ازاں ترک نمودہ، وجہش در آخر بحث نواصب مذکور خواہد شد إن شاء الله تعالى. (شرح)

با: وآں برائے چند معنی آید، چوں: الصاق حقیقی ومجازی، وتعدیہ وسببیت ومصاحبت، وظرفیت واستعلا وقسم، واستعانت ومقابلہ وزائدہ وبمعنی من وإلى وغیر ازانکہ تفصیل وایراد وامثلۂ ہر یک طولے میخواہد. من: معنی مشہورش ابتدائے غایت ست: زمانی چوں: صمت من يوم الجمعة، ومکانی نحو: سرت من البصرة، وعلامتش صحتِ ایراد إلى ست در مقابلۂ آن چوں: إلى الكوفة، ومی آید برائے تبعیض وتبیین وتعلیل وفصل وبدل وتخصیص، وبمعنی با وعلى وفي وعن وعند، وزائدہ وقسمیہ وغیر آن، وامثلہ در مبسوطات ست. إلى: برائے انتہائے غایت زمانی ومکانی وغیر آنست، چوں: سرت إلى الكوفة، ﴿أَتِمُّوا الصِّيَامَ إِلَى اللَّيْلِ﴾ (البقرة:۱۸۷) وقلبي إليك، ومی آید بمعنی مع نحو: ﴿لا تَأْكُلُوا أَمْوَالَهُمْ إِلَى أَمْوَالِكُمْ﴾ (النساء:۲).

وحتی وفي ولام ورب وواوٗ قسم وتائے قسم وعن وعلی وکاف تشبیہ ومذ ومنذ وحاشا وخلا وعدا، این حروف در اسم روند وآخرش را بجر کنند، چوں: اَلْمَالُ لِزَيْدٍ. دوم: حروف مشبہ بفعل، وآن شش است: إِنَّ وأَنَّ وکَأَنَّ ولٰكِنَّ ولَيْتَ ولَعَلَّ، ایں حروف را اسمے باید منصوب وخبرے مرفوع، چوں: إِنَّ زَيْدًا قَائِمٌ، زید را اسم إِنَّ گویند، وقَائِمٌ را خبرِ إِنَّ. بدانکہ إِنَّ وأَنَّ حروف تحقیق است، وکَأَنَّ حرف تشبیہ،

حتی: انتہائے غایت راست، ومی آید بمعنی مع، وداخل نشود بر ضمیر مگر نزد مبرد چوں: حتاہ.
في: برائے ظرفیت حقیقی ومجازی است، ومی آید بمعنی علی ومع وبا وإلی ومن وعن وزائدہ وغیر آں. لام: برائے اختصاص بملک وغیر ملک واستحقاق وتعلیل است، وبمعنی عن مع القول، وبرائے توقیت وزائدہ وقسمیہ، وبمعنی بعد وإلی وعلی.
رب: برائے انشاء تقلیل ست، وبمعنی تکثیر بکثرت آمدہ دران ہفت لغت ست: رُبَّ رُبَ رَبَّهُ رُبَّتْ رُبُ رُبْ رَبَّ رَبَ. تائے قسم: تا مخصوص است بلفظ اللہ، چوں: تاللہ لأفعلن كذا.
عن: برائے بعد ومجاوزتست، ومی آید برائے بدل وتعلیل، وبمعنی علی ومن وبعد وبا وغیر آن.
علی: برائے استعلائے حقیقی ومجازی است، ومی آید برائے تعلیل وبمعنی فی و"با" واسم فعل می شود. کاف: برائے تشبیہ وتعلیل وزائدہ می آید، وگاہے اسم می گردد، ومائے کافہ بدو لاحق می شود، پس از عمل باز می دارد. مذ ومنذ: بدانکہ مذ ومنذ بمعنی في می باشد در زمان حاضر، چوں: ما رأيته مذ يومنا ومنذ عامنا ای ندیدم او را درین روز ودرین سال، بلکہ بمعنی من وإلی ہر دو می آید اگر بازمان معدود ملاقی شود، چوں: ما رأيته مذ يومين ومنذ ثلثة أيام ای ندیدم اورا از دو روز یا سہ روز، یا ندیدم اورا تا دو روز یا تا سہ روز.

ولَكِنَّ حرف استدراک، ولَيْتَ حرف تمنی (آرزو)، ولَعَلَّ حرف ترجی (امید).

سوم: ما ولا المشبهتان بـــ"لیس"، وآن عمل لیس می کنند، گوئی: ما زَيْدٌ قَائِما، زید اسم ما ست وقائما خبراو. چہارم: لائے نفی جنس، اسم این لا اکثر مضاف باشد منصوب وخبرش مرفوع چوں: لَا غُلَامَ رَجُلٍ ظَرِيْفٌ فِي الدَّارِ، واگر نکرہ مفرد باشد مبنی باشد بر فتحہ چوں: لَا رَجُلَ فِي الدَّارِ، واگر بعد او (یعنی بعد لا) معرفہ باشد تکرار لا با معرفہ دیگر لازم باشد، ولا ملغی باشد یعنی عمل نکند، وآن معرفہ مرفوع باشد بابتدا، چوں: لا زَيْدٌ عِنْدِيْ وَلَا عَمْرٌو، واگر بعد آن لا نکرۂ مفرد باشد مکرر با نکرۂ دیگر درو پنج وجہ رواست چوں: لَا حَوْلَ وَلَا قُوَّةَ (بنائے ہر دو بر فتح) إِلَّا بِاللهِ وَلَا حَوْلٌ وَلَا قُوَّةٌ إِلَّا بِاللهِ وَلَا حَوْلَ وَلَا قُوَّةٌ إِلَّا بِاللهِ وَلَا حَوْلٌ وَلَا قُوَّةَ إِلَّا بِاللهِ

حرف استدراک: یعنی برائے دفع وہمے کہ پیدا می شود از کلام سابق.

پنج وجہ: اول: فتح ہر دو ازانکہ "لا" برائے نفی جنس است. ودوم: رفع ہر دو ازانکہ "لا" بمعنی لیس است. سوم: فتح اول ازانکہ "لا" برائے نفی جنس ست ورفع ثانی ازانکہ "لا" بمعنی لیس است، چہارم: عکس آں. پنجم: فتح اول ونصب ثانی برائے آنکہ "لا" در ثانی زائدہ است ومابعدش معطوف بنا بر اول است پس محلا منصوب باشد. لا حول: [بر تنوین مرفوع وثانی بر فتح.] یعنی رفع ہر دو برہمین قراۃ خواندہ شد قولہ تعالی: ﴿لا بَيْعٌ فِيهِ وَلا خُلَّةٌ﴾ (البقرة:٢٥٤) بر رفع ہر دو.

لَا حَوْلَ: بنائے اول بر فتحہ وثانی بر تنوین منصوب.

وَلَا حَوْلَ وَلَا قُوَّةَ إِلَّا بِاللهِ. **پنجم: حروف ندا وآں پنج ست: یا وأیا وهیا وأي، وہمزہ مفتوحہ، وایں حروف منادائے مضاف را بنصب کنند،** چوں: یا عبد الله! **ومشابہ مضاف را چوں:** یا طالعا جبلا! **ونکرۂ غیر معین را، چنانکہ اعمی گوید: یا رجلا!** خذ بیدي، **ومنادائے مفرد معرفہ مبنی باشد بر علامت رفع،** ....

مشابہ مضاف: وجہ شبہ آنست کہ طالع بدون جبل وامثال آن تمام نشود چہ صعود را محلّی باید چنانکہ مضاف بدون مضاف الیہ اتمام نپذیرد. یا رجلا: اے مرد بگیر دست من.
منادائے مفرد: وجہ بنائے منادائے مفرد وقوع اوست در موضع مبنی کہ کاف اسمی است؛ زیرا کہ یا زید در معنی أدعوك است، واین کاف مشابہت بکاف حرفی جارہ دارد ودر بنائے خود بر یک حرف؛ لہٰذا کاف اسمی را مبنی کردند، وہر اسم کہ موضعش واقع شد دران حال کہ مفرد ہم باشد آن را نیز مبنی کردند، واز قید مفرد احتراز است از مضاف ومشابہ بالمضاف؛ چہ این اسم اگرچہ در موضع کاف اسمی واقع است اما چوں جانب اعراب وتمکن دران از جہت اضافت قوی ست؛ لہٰذا بنارا درومدخل نشد، ویا آنکہ گویم: کہ این اسم مضاف گو در محل کاف واقع است اما چوں مشابہت تامہ باو ندارد، واز آنکہ این کاف لفظا مفرد است واین اسم مفرد نیست؛ لہٰذا مبنی نشد، واما وجہ بنائے منادی مفرد بر حرکت پس گویا آنست کہ منادی را ہنوز لمحۂ اعراب ست.
علامت رفع: [کہ ضمہ در مفرد محض والف ونون در تثنیہ وواوٗ ونون در جمع بودہ است، واین اولی از آنست کہ در عبارت بعضے نحویین واقع شدہ کہ مبنی بر ضمہ شد؛ چہ ظاہرا این تثنیہ وجمع را شامل نیست مگر بتکلف] از جملہ حرکات ضمہ را اختیار کردند نہ فتح را برائے فرق در حرکت معرب وحرکت مبنی در اسم غیر منصرف وقتے کہ منکر گردیدہ باشد، مثل یا أَحْمَرَ بِالْفَتْح، ونہ کسرہ را؛ تا ملتبس نشود باسمے کہ مضاف باشد بسوئے یائے متکلم، ویا را حذف کردہ باشند؛ =

چوں: يا زيد! ويا زيدان! ويا مسلمون! ويا موسى! ويا قاضي!. بدانكه أي وہمزہ برائے نزدیک ست، وأيا وهيا برائے دور ويا عام ست.

= اکتفاء بالکسر، نحو: يا غلام بکسر میم. (شرح)

يا زيد: در ایراد پنج مثال اشارۂ لطیف ست بسوئے آنکہ علامت رفعی در منادائے مفرد گاہے ملفوظ باشد، وآن در مفرد صحیح است، واین علامت رفع یا ضمہ خالص است، چنانچہ يا زيد!، یاالف ونون است چنانچہ يا زيدان! یاواؤونون ست چنانچہ يا مسلمون! وگاہے مقدر باشد، وآن یادراسم مقصور است چوں: يا موسى! ويا فتى! ویادر منقوص چوں: يا قاضي! ويا داعي! واین است مذہب جمہور نحات، وامایونس در منقوص یاراحذف می کند وعوضش تنوین می آرد، گوید: يا قَاضٍ.

يا عام ست: [اے برائے نزدیک ودور ہر دو مستعمل شود.] وجار اللہ زمخشری گفتہ: کہ یاء نیز برائے دوراست، واین قول مرجوحست؛ چہ شائعست يا الله! يا رب! ونیز ظاہر ست کہ خداوند تعالی اقرب ست از شہرگ گردن کہ مایۂ حیات ست، پس این را بلا دلیل برائے بعید گرفتن وباز درین امثلہ تاویل کردن خالی از تکلف نیست؛ ولہٰذامذہب صافی کہ از غبار تکلف دور باشد اختیار کردہ فرمود کہ یاء عام ست قریب وبعید را.

فصل دوم

در حروف عاملہ در فعل مضارع وآن بر دو قسم ست

قسم اول

حروفیکہ فعل مضارع را بنصب کنند، وآن چہار ست: اول: أَنْ چوں: أُرِيْدُ أَنْ تَقُوْمَ، وأَنْ با فعل بمعنی مصدر باشد یعنی أُرِيْدُ قِيَامَكَ، وبدین سبب او را مصدریہ گویند. دوم: لَنْ چوں: لَنْ يَخْرُجَ زَيْدٌ، ولَنْ برائے تاکید نفی ست. سوم: كَيْ چوں: أَسْلَمْتُ كَيْ أَدْخُلَ الْجَنَّةَ. چہارم: إِذَنْ چوں: إِذَنْ أُكْرِمُكَ در جواب کسے کہ گوید: أَنَا آتِيْكَ غَدًا. وبدانکہ أَنْ بعد از شش حروف مقدر باشد وفعل مضارع را بنصب کند: حتی نحو: مَرَرْتُ حَتَّى أَدْخُلَ الْبَلَدَ، ولام جحد نحو: ....

حروف عاملہ: بدانکہ حروف عاملہ دو قسم دیگر ست، یکے: إلا استثنائیہ، دوم: واوْ بمعنی مع، ومصنف شاید ہر دو را برائے آن ذکر نکرد کہ اول در قول او: لا حول ولا قوة إلا بالله، ودوم در مفعول معہ فہمیدہ می شود. (ش) أسلمت: اسلام آوردم تا کہ داخل شوم جنت را.

لام جحد: نامیدہ شد این لام بلام جحد برائے ملازمت این بنفی؛ چہ این بدون نفی كَانَ مستعمل نمیشود. وفرق درین ولام "كي" کہ ذکرش می آید ہم لفظی ست وہم معنوی، اما لفظی آنست کہ این لام می آید بعد نفی كَانَ، بخلاف لام "كي"، واما معنوی آنست کہ لام "كي" بمعنی تعلیل است اگر از لفظ ساقط شود معنی مراد اختلاف پذیرد، بخلاف این لام کہ محض برائے تاکید نفی ست، كذا في "المنهل".

مَا كَانَ اللّٰهُ لِيُعَذِّبَهُمْ، واو بمعنى إلى أَنْ يا إلَّا أَنْ نحو: لَأَلْزِمَنَّكَ أَوْ تُعْطِيَنِيْ حَقِّيْ، وواو الصرف ولام كي، وفا كه در جواب شش چيز .....

(نزد جمهور نحاة — نزد سيبويه)

ما كان الله: هر آئينه نيست خداوند كه عذاب كند ايشان را. لألزمنك: هر آئينه ملازم خواهم ماند ترا تا اينكه بدہی حق مرا، يا مگر ندہی حق مرا.

واو الصرف: عبارت ست از واوے كه مدخولش صلاحيت اعاده چيزے كه بر سر معطوف عليه بود نداشته باشد، چنانچه در قول شاعر:

لَا تَنْهَ عَنْ خُلُقٍ وَتَأْتِيَ مِثْلَهُ — عَارٌ عَلَيْكَ إِذَا فَعَلْتَ عَظِيْمٌ

مدخول واو صرف يعنى "تأتي مثله" صلاحيت اعادهٔ لائے نہى ندارد بسبب اختلال معنى؛ زيراكه درين وقت معنى شعر خلاف مقصود شاعر خواہد بود؛ چه مقصود شاعر اين است كه باز مدار از خلق بد ديگران را وتو خود مرتكب آن باشى واو را مى كنى؛ چراكه اگر ہمچنين خواہى كرد ننگ وعار عظيم بر تو عائد خواہد شد، واگر لائے نہى را بران آريم معنى چنين شود: كه باز مدار از خلق بد ديگران را وتو خود ميار آنرا كه اين باعث ننگ وعاراست، واين ہر گز مقصود نيست، بلكه خلاف واقع است؛ چه لحوق ننگ وعار در صورتيست كه ديگران را از منہيات واخلاق رذيله باز دارد وخود مرتكب آن شود، كقوله تعالى: ﴿أَتَأْمُرُونَ النَّاسَ بِالْبِرِّ وَتَنْسَوْنَ أَنْفُسَكُمْ﴾ (البقرة:٤٤) نه درانكه نه خود مرتكب منہيات شود ونه ديگران را ازان باز دارد. وازينجا دانستى وجه تسميه آن بواو صرف چه صرف در لغت باز داشتن از چيزى باشد، واين واو نيز معطوف عليه را از اعاده معطوف باز مى دارد، فاحفظه؛ فإنه شيء عزيز.

لام كي: اى لاميكه بمعنى كي يعنى برائے سببيت باشد، چوں: أسلمت لأدخل الجنة.

در جواب شش: مقيد نكرد فارا بفائے سببيه چنانكه در كتب قوم يافته مى شود؛ لمكان الاختلاف فيها، بعضے اين فارا برائے عطف وسبب ہر دو گويند، وبعضے ديگر ازينها شيخ رضى است محض برائے سبب گويند نه عطف.

ست: امر و نہی و نفی واستفہام و تمنی وعرض وأمثلتها مشهورة.

قسم دوم

حروفیکہ فعل مضارع را بجزم کنند، وآن پنجست: لم ولما ولام امر ولائے نہی وإن شرطیہ، چوں: لَمْ يَنْصُرْ وَلَمَّا يَنْصُرْ وَلْيَنْصُرْ وَلَا تَنْصُرْ وَإِنْ تَنْصُرْ أَنْصُرْ. بدانکہ "إِنْ" در دو جملہ رود، چوں: إِنْ تَضْرِبْ أَضْرِبْ جملہ اول راشرط گویند وجملۂ دوم راجزا. و"إِنْ" برائے مستقبل ست اگرچہ در ماضی رود چوں: إِنْ ضَرَبْتَ ضَرَبْتُ، واینجا جزم تقدیری بود؛ زیراکہ ماضی معرب نیست. وبدانکہ چوں جزائے شرط جملہ اسمیہ باشد،

امر ونہی: در امر ونہی دعاہم داخل است نحو: اللّٰهم اغفرلي فأفوز، ولا تؤاخذني فأهلك.
نفی: تحضیض در نفی مندرج است نحو: ﴿لَوْلَا أُنْزِلَ إِلَيْهِ مَلَكٌ فَيَكُونَ مَعَهُ نَذِيراً﴾ (الفرقان:٧).
عرض: وآنچہ واقع ست بر صیغۂ ترجی دریں مندرج ست نحو: ﴿لَعَلِّي أَبْلُغُ الْأَسْبَابَ أَسْبَابَ السَّمَاوَاتِ فَأَطَّلِعَ﴾ (غافر:٣٦، ٣٧) بالنصب.
أمثلتها: امر چوں: زُرْنِيْ فَأُكْرِمَكَ، ونہی چوں: لَاتَشْتِمْنِيْ فَأُهِيْنَكَ، ونفی نحو: مَا تَأْتِيْنَا فَتُحَدِّثَنَا، واستفہام نحو: أَيْنَ بَيْتُكَ فَأَزُوْرَكَ، وتمنی نحو: لَيْتَ لِيْ مَالًا فَأُنْفِقَ مِنْهُ، وعرض، نحو: أَلَا تَنْزِلُ بِنَا فَتُصِيْبَ خَيْرًا. مشهورة: در بعض نسخ امثلہ ہریک داخل کتاب است.
لم ولما: ہر دو برائے نفی فعل مضارع است، وآن را بعضے ماضی گردانند، لیکن لما مختص باستغراق است، یعنی از وقت انتفاء تا وقت تکلم جمیع ازمنہ ماضیہ رااحاطہ می کند نحو: ندم زيد ولما ينفعه الندم، یعنی انتفائے نفع ندامت مستمرست تا وقت تکلم.

یا امر، یا نہی، یا دعا فا در جزا آوردن لازم بود، چنانکہ گوئی: إِنْ تَأْتِنِيْ فَأَنْتَ مُكْرَمٌ، وَإِنْ رَأَيْتَ زَيْدًا فَأَكْرِمْهُ، وَإِنْ أَتَاكَ عَمْرٌو فَلَا تُهِنْهُ، وَإِنْ أَكْرَمْتَنِيْ فَجَزَاكَ اللّٰهُ خَيْرًا.

اگر بیاید ترا عمرو

فا در جزا: سبب دخول فا دریں جزاہا آنست کہ حرف شرط دریں موضع تاثیر ندارد در جزا، پس محتاج شدند برابط فا، وتفصیل عدم تاثیر دریں موضع از کتب مطولۂ ایں فن باید دریافت.

فلا تهنه: پس خوار مدار اورا.

باب دوم در عمل افعال

بدانکہ ہیچ فعل غیر عامل نیست، وافعال در اعمال بر دو گونہ است: قسم اول: معروف، بدانکہ فعل معروف خواہ لازم باشد یا متعدی فاعل را برفع کند، چوں: قَامَ زَيْدٌ وَضَرَبَ عَمْرٌو، و شش اسم را بنصب کند، اول: مفعول مطلق را چوں: قَامَ زَيْدٌ قِيَامًا (مثال فعل لازم) وَضَرَبَ زَيْدٌ ضَرْبًا (مثال فعل متعدی). دوم: مفعول فیہ را چوں: صُمْتُ يَوْمَ الْجُمُعَةِ وَجَلَسْتُ (نشستم) فَوْقَكَ (بالائے تو). سوم: مفعول معہ را چوں: جَاءَ الْبَرْدُ وَالْجُبَّاتُ أَيْ مَعَ الْجُبَّاتِ. چہارم: مفعول لہ را چوں: قُمْتُ إِكْرَامًا لِّزَيْدٍ وَضَرَبْتُهُ تَأْدِيْبًا (مثال فعل متعدی). پنجم: حال را چوں: جَاءَ زَيْدٌ رَاكِبًا. ششم: تمیز را وقتیکہ در نسبت فعل (یا شبہ فعل) بفاعل ابہامی (پوشیدگی) باشد چوں: طَابَ زَيْدٌ نَفْسًا، اما فعل متعدی مفعول بہ را بنصب

ہیچ فعل: متصرف باشد یا غیر متصرف چوں: عسی وکاد، تمام باشد یا ناقص چوں: کان وصار.
فعل معروف: ای فعلیکہ منسوب باشد بفاعل جلی یا خفی، یعنی ظاہر یا مضمر، وآنرا معلوم ہم گویند.
مفعول مطلق: وجہ تسمیہ آنست کہ اطلاق صیغہ مفعول براں صحیح ست بے آنکہ مقید شود بہ باء وفي ومع ولام، بخلاف چہار مفاعیل دیگر. صمت يوم الجمعة: [روزہ داشتم بروز آدینہ.] مثال فعل لازم با ظرف زمان. جاء البرد: آمد سرما مقارن جبہا. قمت إكراما: [مثال فعل لازم.] ایستادم برائے بزرگی زید. جاء زيد: بیاید زید دراں حالے کہ سوار بود.
طاب زيد نفسا: [خوش شد زید از روئے نفس.] مثال تمیزیکہ از نسبت فعل بفاعل رفع =

کند چوں: ضَرَبَ زَيْدٌ عَمْرًا، واین عمل فعل لازم رانباشد.

فصل

بدانکه فاعل اسمے ست کہ پیش از وے فعلے باشد مسند بداں اسم بر طریق قیام فعل بداں اسم، چوں: زَيْدٌ در ضَرَبَ زَيْدٌ، ومفعول مطلق مصدرے ست کہ واقع شود بعد از فعلے وآں مصدر بمعنی آں فعل باشد،

=ابہام کردہ، امامثال آنچہ از نسبت شبہ فعل بفاعل رفع ابہام کند وآن چند چیز است: یکے اسم فاعل چوں: الحوض ممتلئ ماء. دوم: اسم مفعول نحو: الأرض مفجرة عيونا. سوم: صفت مشبہ چوں: حسن وجها. چہارم: اسم تفضیل چوں: زيد أفضل أبا. پنجم: مصدر نحو: أعجبني طيبه أبا. ششم: آنچہ در معنی فعل باشد نحو: حسبك زيد رجلا. ہفتم: آنکہ در اضافت ابہامی باشد نحو: أعجبني طيبه علما، وتمیز صفت مشتق نیز باشد، چوں: لله دره فارسا، واحتمال حال نیز دارد. (شرح)

نباشد: چراکہ مفعول بہ نمی خواہد. بر طریق : احترازست از مفعول مالم یسم فاعلہ وسائر مفاعیل.

بدان اسم: برابرست کہ آن فعل صادر ازان اسم باشد چوں مثال مذکور، یا نباشد چوں: مَاتَ زَيْدٌ، وَطَالَ عَمْرٌو. (شرح) ضرب زيد: ضرب فعل ست کہ منسوب ست بسوئے زید وقائم ست بزید. مفعول مطلق: وآں بر سہ نوع است: یکے برائے تاکید چنانچہ گزشت. دوم برائے نوع چوں: جَلَسْتُ جِلْسَةً بکسر جیم یعنی نشستم یک نوع نشستن. سوم برائے عدد چوں: جَلَسْتُ جَلْسَةً بفتح جیم یعنی نشستم یک جلسہ، وگاہے لفظ مفعول مطلق مغایر لفظ فعل باشد، خواہ بحسب مادہ چوں: قعدت جلوسا، یا بحسب الباب چوں: أنبته الله نباتا. (شرح)

بمعنی آن فعل: احترازست از مثل ضربته تاديبا کہ درانجا مفعول لہ است.

چوں: ضَرْبًا در ضَرَبْتُ ضَرْبًا، وقِيَامًا در قُمْتُ قِيَامًا. ومفعول فیہ اسمے ست کہ فعل مذکور درو واقع شود، واورا ظرف گویند، وظرف بر دو گونہ است: ظرف زمان چوں: يَوْمَ در صُمْتُ يَوْمَ الْجُمُعَةِ، وظرف مکان چوں: عِنْدَ در جَلَسْتُ عِنْدَكَ. ومفعول معہ اسمے ست کہ مذکور باشد بعد از واو بمعنی مع چوں: وَالْجُبَّاتِ در جَاءَ الْبَرْدُ وَالْجُبَّاتِ أي مع الْجُبَّاتِ، ومفعول لہ اسمے ست کہ دلالت کند بر چیزے کہ سبب فعل مذکور باشد چوں: إِكْرَامًا در قُمْتُ إِكْرَامًا لِّزَيْدٍ، وحال اسمی است

اسمے ست: واسم مذکور مصاحب فاعل یا مفعول آن فعل باشد، وآن فعل خواہ لفظا باشد چنانکہ گزشت، خواہ معنی چوں: مالك وزيدا وما شأنك وعمرا بمعنی ما تصنع وما تلابس، وآن مصاحبت یعنی مشارکت در زمان واحد باشد کہ مو دائے واو بمعنی مع ست چوں: سرت وزيدا أي في زمان واحد، وگاہے با وحدت زمانی اتحاد مکانی ہم باشد چوں: لوتُرِكَتِ النَّاقَةُ وَفَصِيْلَتَهَا لَرَضَعَتْهَا اگر گزاشتہ شود شتر مادہ وبچۂ آن ہر آئینہ شیر نوشاند او را، یعنی در مکان واحد وزمان واحد.

الجبات: جر تائے الجبات بجہت آنست کہ جمع مؤنث سالم جبة است، ودر جمع مؤنث سالم نصب تابع جر می باشد. سبب فعل: وآن بر دو گونہ است: یکے: آنکہ برائے تحصل وے فعل کردہ باشند چوں: ضربته تأديبا پس ضرب برائے تحصل تأدیب ست. دوم: آنکہ بسبب وجود او فعل کردہ ست چوں: قعدت عن الحرب جبنا، پس قعود از حرب بسبب بودن جبن، نہ برائے تحصل آں.

نکرہ کہ دلالت کند بر ہیأت **فاعل** چوں: رَاکِبًا در جَاءَ زَیْدٌ رَاکِبًا، یا بر ہیأت **مفعول** چوں: مَشْدُوْدًا در ضَرَبْتُ زَیْدًا مَشْدُوْدًا، یا بر ہیأت ہر دو چوں: رَاکِبَیْنِ در لَقِیْتُ زَیْدًا **رَاکِبَیْنِ**، وفاعل و مفعول را ذوالحال گویند، وآن غالبا **معرفہ** باشد، واگر نکرہ باشد حال را مقدم دارند، چوں: جَاءَنِيْ رَاکِبًا رَجُلٌ. **وحال جملہ** نیز باشد، چنانچہ رَأَیْتُ الْأَمِیْرَ وَهُوَ رَاکِبٌ. وتمیز اسمے ست کہ **رفع ابہام** کند از عدد چوں: عِنْدِيْ

ہیأت فاعل: حقیقۃ یا حکما؛ تا مفعول مالم یسم فاعلہ را شامل باشد، وگاہے حال بر ہیأت مضاف الیہ دلالت کند نحو: ﴿بَلْ مِلَّةَ إِبْرَاهِيمَ حَنِيفاً﴾ (البقرۃ:۱۳۵) و ﴿أَنْ يَأْكُلَ لَحْمَ أَخِيهِ مَيْتاً﴾ (الحجرات:۱۲) وعلامتش صحت وضع مضاف الیہ مقام مضاف ست. راکبین: حال ست از تائے متکلم کہ فاعل فعل ست واز زید کہ مفعول بہ است.

معرفہ: زیرا کہ ذوالحال در معنی محکوم علیہ است واصل دران تعریف باشد، وغالبا ازان گفت کہ ذوالحال نکرۂ موصوفہ ہم باشد نحو: جاءني رجل من تمیم راکبا، ونکرۂ مغنیہ غنائے معرفہ بسبب استغراق چوں: ﴿فِيهَا يُفْرَقُ كُلُّ أَمْرٍ حَكِيمٍ أَمْراً مِنْ عِنْدِنَا﴾ (الدخان:۴، ۵)، ونکرہ در حیز استفہام نحو: هل أتاك رجل راکبا، ودر آنکہ بعد ذوی الحال إلا واقع شود برائے نقض نفی نحو: ما جاءني إلا راکبا. حال جملہ: در ہنگام رابطہ یعنی واؤ وضمیر ضرور است، وگاہے واؤ تنہا نیز آید.

رفع ابہام: وآں مبہم را ممیّز گویند، وبدانکہ ممیّز اسم تام ست گاہے بتنوین وگاہے بنون تثنیہ وجمع، وگاہے باضافت چوں: عندي مِلْؤُهُ عَسَلاً، ومعنی تمامی آنست کہ بآں حالت قابل اضافت نہ باشد، فافہم.

أَحَدَ عَشَرَ دِرْهَمًا، یا از وزن چوں: عِنْدِيْ رِطْلٌ زَيْتًا، یا از کیل
روغن زیتون پیانہ
چوں: عِنْدِيْ قَفِيْزَانِ بُرًّا، یا از مساحت چوں: مَا فِيْ السَّمَاءِ قَدْرُ
نزد من گندم
رَاحَةٍ سَحَابًا. ومفعول بہ اسمے ست کہ فعل فاعل برو واقع شود چوں:
ضَرَبَ زَيْدٌ عَمْرًا. بدانکہ ایں ہمہ منصوبات بعد از تمامی جملہ باشند
وجملہ بفعل وفاعل تمام شود؛ بدیں سبب گویند کہ الْمَنْصُوْبُ فَضْلَةٌ.

فصل

بدانکہ فاعل بر دو قسم ست: مظہر چوں: ضَرَبَ زَيْدٌ ومضمر بارز چوں:
ضَرَبْتُ، ومستتر یعنی پوشیدہ، چوں: زَيْدٌ ضَرَبَ کہ فاعل ضَرَبَ هو
است در ضَرَبَ مستتر. بدانکہ چوں فاعل مؤنث حقیقی باشد یا ضمیر

رطل: بالکسر والفتح نیم من، ومن مقدار شصت وسہ فلس ویک ماشہ است. قفیزان: [دو قفیز] قفیز پیمانہ ایست ۵۷۰۰ مثقال کہ تخمینا ۲۸ سیر لکھنوٴ بود. ما في السماء: نیست در آسمان اندازہ کف دست ابر. فضلة: بالفتح بمعنی زیادہ ماندہ از چیزی، وچوں این از کلام زیادہ می باشد لہذا بفضلہ نامیدہ شدہ. (شرح)

مؤنث حقیقی: زیرا کہ مؤنث حقیقی بجہت اصالت خود اقوی ست از غیر خود، پس لازم گردانیدہ شد الحاق علامت تانیث در فعل وے کہ تانیث فاعل از اول دانستہ شود، إلا وقتے کہ فاصلے میان فعل وآن فاعل در آید ترک علامت جائز باشد نحو: حضر مجلس القاضي اليوم إمرأة، واما در ضمیر بجہت آنکہ مرجع درینجا مؤنث ست وضمیر او مخالف مرجع نمی باشد.

مؤنث علامت تانیث در فعل لازم باشد چوں: قَامَتْ هِنْدٌ وهِنْدٌ قَامَتْ أَيْ هِيَ، ودر مظهر مؤنث غیر حقیقی ودر مظهر جمع تکسیر دو وجہ روا باشد چوں: طَلَعَ الشَّمْسُ وَطَلَعَتِ الشَّمْسُ، وَقَالَ الرِّجَالُ وَقَالَتِ الرِّجَالُ. قسم دوم: مجهول، بدانکه فعل مجهول بجائے فاعل مفعول به را برفع کند وباقی را بنصب کند چوں: ضُرِبَ زَيْدٌ يَوْمَ الْجُمُعَةِ أَمَامَ الْأَمِيْرِ ضَرْبًا شَدِيْدًا فِيْ دَارِهِ تَأْدِيْبًا وَالْخَشَبَةَ، وفعل مجهول را فعل ما لم يسم فاعله گويند، ومرفوعش را مفعول ما لم يسم فاعله گويند.

(برآمد آفتاب — گفتند مردمان — مفعول مطلق — مفعول له)

مظهر مؤنث: [که فاعل فعل واقع شوند.] جمع تکسیر: مذکر باشد چنانکه در متن مثالش مذکور است، یا جمع تکسیر مؤنث چوں: قوله تعالى: ﴿وَقَالَ نِسْوَةٌ﴾ (يوسف: ٣٠) واین قید احترازست از جمع سالم بواؤ ونون برائے ذکور عقلا، پس قالت المسلمون جائز نباشد، وعيون وشيون اگرچه جمع بواو ونون ست، لیکن سالم نیست؛ چه جمع عین وشان است، وسنون وأرضون اگرچه جمع سالم بواؤ ونون است، لیکن برائے ذکور نیست. اگر گوئی: بنون جمع ابن بواو ونون سالم برائے ذکورست فعلش چرا مؤنث آورده شد در قوله تعالى: ﴿آمَنَتْ بِهِ بَنُو إِسْرَائِيلَ﴾ (يونس: ٩٠)؟ گویم: بنون محمول است بر أبناء که جمع تکسیرش است. (شرح) دووجه: الحاق علامت تانیث وترک آن.
ضرب زيد: زده شد زید بروز جمعه پیش امیر زدنی سخت در خانۂ او برائے تحصیل ادب بچوب. (شرح) يوم الجمعة: مفعول فیه ظرف زمان. أمام الأمير: ظرف مکان.
في داره: جار مجرور متعلق ضرب. والخشبة: واو بمعنی مع مفعول معه. فعل مجهول: ای فعل مفعولیکه ذکر نه کرده شد فاعل وے. مرفوعش را: ای نائب فاعل اورا.

فصل

بدانکه فعل متعدی بر چهار قسم ست: اول: متعدی بیک مفعول چوں: ضَرَبَ زَيْدٌ عَمْرًا. دوم: متعدی بدو مفعول که اقتصار بر یک مفعول روا باشد چوں: أَعْطَى وآنچه در معنی او باشد چوں: أَعْطَيْتُ زَيْدًا دِرْهَمًا، (یا أعطیت درهما) واینجا أَعْطَيْتُ زَيْدًا نیز جائز ست. سوم: متعدی بدو مفعول که اقتصار بر یک مفعول روا نباشد واین در افعال قلوب است چوں: عَلِمْتُ وَظَنَنْتُ وَحَسِبْتُ وَخِلْتُ وَزَعَمْتُ وَرَأَيْتُ وَوَجَدْتُ،

اقتصار بر یک: سببش آنکه درینجا ہر دو مفعول مغایر می باشند بالذات پس از حذف یکے وبقائے دیگرے قباحتے پدید نیاید. (ش) متعدی بدو مفعول: اے ہر فعلے که متعدی بدو مفعول شود واز افعال قلوب نباشد، چوں: سلبت و کسوت. یک مفعول: وحذف ہر دو معا جائز است.

روا نباشد: بر مذہب اصح؛ زیرا که این ہر دو در حقیقت مبتدا وخبر ست، وحذف یکے بدون قرینه ودلیل جائز نیست، آری اگر أن ثقیله یا خفیفه یا ما بعد خودش مفعول این افعال واقع شود دریں صورت البته اقتصار واجب ست، نحو: علمت أن زیدا قائم و﴿عَلِمَ أَنْ سَيَكُونُ مِنْكُمْ مَرْضَى﴾ (المزمل: ۲۰). (شرح) در افعال قلوب: [ووجه تسمیه آنکه اینها افعال شک ویقین ہستند وآن بدل تعلق دارد ومراد از شک دریتجا ظن است.] زیرا که مفعول ثانی عین اول ست، پس ہر دو معنی بمنزلهٔ اسم واحد باشد چه مضمون ہر دو معا مفعول واقع شده، پس معنی علمت زیدا فاضلا علمت فضل زیداست، درین صورت از حذف یک مفعول حذف بعض اجزائے کلمه لازم آید.

علمت: علمت رأیت ووجدت ہر سه بمعنی یقین ہستند، وظننت وحسبت وخلت ہر سه بمعنی ظن که عبارت از جانب راجح از دو جانب شئ باشد، وزعمت مشترک است =

چون: عَلِمْتُ زَيْدًا فَاضِلًا وَظَنَنْتُ زَيْدًا عَالِمًا. چهارم: متعدی بسہ مفعول چون: أَعْلَمَ وَأَرَى وَأَنْبَأَ وَأَخْبَرَ وَخَبَّرَ وَنَبَّأَ وَحَدَّثَ چون: أَعْلَمَ اللّٰهُ زَيْدًا عَمْرًا فَاضِلًا. بدانکه این ہمہ مفعولات مفعول بہ اند، ومفعول دوم در باب علمت، ومفعول سوم در باب أَعْلَمْتُ، ومفعول لہ ومفعول معہ را بجائے فاعل نتوانند نہاد، ودیگر ہارا شاید، ودر باب أَعْطَيْتُ مفعول اول بمفعول مالم یسم فاعلہ لائق تر باشد از مفعول دوم.

فصل

بدانکہ افعالِ ناقصہ ہفدہ اند: كَانَ وَصَارَ وَظَلَّ وَبَاتَ وَأَصْبَحَ وَأَضْحَى

= در یقین وظن، پس گاہے بمعنی یقین آید وگاہے بمعنی ظن.

نتوانند: اما مفعول دوم علمت پس بجہت آنکہ در اصل مسند ست بہ مفعول اول، چوں بجائے فاعل نہادہ شود مسند الیہ گردد، پس لازم آید کہ یک چیز مسند ومسند الیہ شود معا، واما مفعول لہ یعنی بدون لام ازانکہ نصبش مشعر علیت ست، وچوں بجائے فاعل رسیدہ مرفوع گردد فوت شود، بخلاف ضُرِبَ للتأديب کہ دریجا لام مشعر علیت ست، واما مفعول معہ پس ازانکہ اقامت او مقام فاعل مع واؤ کہ اصل آن عطف است وعطف دلیل انفصال وفاعل کالجزست جائز نیست وبدون واؤہم جائز نیست؛ چہ مفعول معہ بودنش معلوم نشود. (شرح)

مفعول دوم: زیراکہ في الجملہ معنی فاعلیت دارد، چہ آخذ است، بخلاف ثانی کہ مأخوذ است، واولویت وقتے است کہ التباس لازم نیاید، واما در صورت التباس واجبست، چون: أعطي زيد عمرا؛ چہ ہر دو صلاحیت آخذ بودن دارند. (شرح)

وَأَمْسَى وَعَادَ وَآضَ وَغَدَا وَرَاحَ وَمَازَالَ وَمَا انْفَكَّ وَمَا بَرِحَ وَمَا فَتِئَ وَمَا دَامَ وَلَيْسَ، ایں افعال بفاعل تنہا تمام نشوند ومحتاج باشند بخبرے؛ بدین سبب اینہا را ناقصہ گویند، ودر جملہ اسمیہ روند، ومسند الیہ را (ای مبتدا را) برفع کنند ومسند را بنصب، چوں: كَانَ زَيْدٌ قَائِمًا، ومرفوع را اسم كان گویند ومنصوب را خبر (ای خبر را) كَانَ، وباقی را بریں قیاس کن. بدانکہ بعضے ازین

وباقی را بریں قیاس: چوں: صار زيد فقيرا یعنی زید فقیر شد، وظل زيد صائما ای زید صائم شد در تمام روز، وبات زيد قائما ای نماز خواند زید در تمام شب، وأصبح زيد فقيرا بوقت صبح شد زید فقیر، وأضحى زيد أميرا بوقت چاشت شد زید امیر، وأمسى زيد مصليا بوقتِ شام شد زید نماز گزار. وعاد وآض وغدا وراح ہر چہار بمعنی صار اند وقتیکہ ناقصہ باشند، واگر تامہ باشند پس عاد وآض ہر دو بمعنی رجع اند، چوں: عاد زيد من سفره أي رجع. وغدا چوں: غدا زيد یعنی رفت زید بوقت ما بین فجر وطلوع آفتاب، وراح چوں: راح زيد یعنی رفت زید وقت زوال آفتاب تا شام. و"ما" بر سر این ہر چہارم فعل نافیہ است، ومعنی زال وانفك وبرح وفتئ مثلثة التادر فارسی جدا شد آید و"ما" بر مادام مصدریہ توقیتیہ است؛ زیرا کہ معنی إجلس مادام زيد جالسا بنشین تا مدت دوام جلوس زید، وایں ہر شش فعل، پنج آنکہ اول آنہامائے نافیہ ومصدریہ است وششم لیس تامہ نیایند بلکہ ہمیشہ ناقصہ آیند. باید دانست کہ تقدیم اخبار اینہا بر اسماء جائز است، چوں: كان قائما زيد اما این افعال باعتبار تقدیم اخبار شان بر نفس ایشان سہ قسم اند: یکے: آنکہ جائز باشد، وآں از كان تا راح است. دوم: آنکہ جائز نباشد، وآں افعال اند کہ بر آنہامائے نافیہ یا مصدریہ بودہ است. سوم: مختلف فیہ، بعضے نحویان جائز دارند وبعض غیر جائز، وآن لیس است. (ش)

افعال در بعضے احوال بفاعل تنہا تمام شوند، چوں: کَانَ مَطَرٌ شد باران بمعنی حَصَلَ واورا کَانَ تامہ گویند، و کَانَ زائدہ نیز باشد.

فصل

بدانکہ افعال مقاربہ چار ست، عَسَی و کَادَ و کَرَبَ و أَوْشَكَ، بمعنی أسرع واین افعال در جملۂ اسمیہ روند چوں کان، اسم را برفع کنند وخبر را بنصب، إلا آنکہ خبر اینہا فعل مضارع باشد با "أن" مصدریہ چون: عَسَى زَيْدٌ أَنْ يَخْرُجَ، یا بے "أن" مصدریہ چون: عَسَى زَيْدٌ يَخْرُجُ، وشاید کہ فعل مضارع با "أَنْ" فاعل عَسَی باشد واحتیاج بخبر نیفتد چوں: عَسَى أَنْ يَخْرُجَ زَيْدٌ در محل رفع بمعنی مصدر.

کان زائدہ: آن را گویند کہ اگر آنرا از لفظ وعبارت حذف کنند اختلال در معنی مقصود رونہ دہد، نحو: ما كان أصح علم من تقدم کہ کان زائدہ است درمیان مائے تعجبیہ وفعل کہ اگر اورا از لفظ حذف کنند در معنی مراد خلل نمی آید.

چار ست: بموجب مشہور، ودر حقیقت ہفت است چار مذکور وأخذ وطفق وجعل ہمہ بمعنی شرع ای آغاز کرد. عسی: بمعنی قرب مع الرجاء. کاد: بمعنی قرب فقط. کرب: بفتح را بمعنی قرب. بخبر نیفتد: درین وقت عسی تامہ باشد. (ش) در محل: أي أن يخرج زيد.

بمعنی مصدر: پس معنی این است کہ عسی خروج زید.

فصل

بدانکه **افعال مدح** وذم چہارست: **نِعْمَ** و حَبَّذَا برائے مدح، وبِئْسَ وسَاءَ برائے ذم، ہر چہ **مابعد فاعل** باشد آں را **مخصوص بالمدح** یا مخصوص بالذم گویند، وشرط آنست کہ **فاعل معرف** بلام باشد چوں: نِعْمَ الرَّجُلُ زَيْدٌ، یا مضاف بسوئے معرف بلام باشد چوں: نِعْمَ صَاحِبُ الْقَوْمِ زَيْدٌ، یا **ضمیر** مستتر ممیّز بنکرۂ منصوبہ چوں: نِعْمَ رَجُلًا زَيْدٌ، **فاعل** نِعْمَ هُوَ ست مستتر در نِعْمَ ورَجُلًا منصوب ست بر تمیز؛ زیراکہ هُوَ مبہم ست، و**حَبَّذَا** زَيْدٌ، حَبَّ **فعل** مدح ست و"ذا" لفظ ذا فاعل او

افعال مدح: کہ موضوع اند برائے انشاء مدح و ذم، پس مدحتہ و ذمتہ اگرچہ بر معنی مدح وذم دال ہستند، لیکن ایشاں را افعالِ مدح وذم نگویند؛ چہ برائے انشاء آں نیند. (شرح)
نعم: أصله: نَعِمَ بکسر عین، برائے تخفیف کسرۂ عین بما قبل دادہ ساکن کردند، وہمچنین بئس، کذافی الشرح. مابعد فاعل: اے مابعد فاعل این ہر چہار فعل.
مخصوص بالمدح: مخصوص بالمدح والذم یا مبتدا باشد ومابعد وے خبر، پس یک جملہ باشد، یا خبر مبتدائے محذوف أي هو، وبریں تقدیر دو جملہ خواہد بود، ودر غیر حبذا شرط است کہ مخصوص مطابق فاعل باشد در افراد وتثنیہ وجمع وتذکیر وتانیث، چوں: نعم الرجل زيد، ونعم الرجلان الزيدان، وعلى هذا القياس، وگاہ باشد کہ مخصوص بالمدح را بجہت قیام قرینہ حذف کنند، چوں: نعم العبد أي ايوب علیہ السلام بقرینۂ قصہ حضرت ایوب علیہ السلام. (شرح)
فاعل معرف: اے مابعد فاعل ایں افعال سوائے حبذا. حبذا: باید دانست کہ قبل یا بعد=

وزَيْدٌ مخصوص بالمدح، وہمچنیں بِئْسَ الرَّجُلُ زَيْدٌ، وَسَاءَ الرَّجُلُ عَمْرٌو.

فصل

بدانکه افعال تعجب دو صیغه از ہر مصدر ثلاثی مجرد باشد، اول: مَا أَفْعَلَهُ چوں: مَا أَحْسَنَ زَيْدًا چه نیکوست زید، تقدیرش: أَيُّ شَيْءٍ أَحْسَنَ زَيْدًا، "مَا" بمعنی أَيُّ شَيْءٍ است در محل رفع بابتداء، وأحسن در محل رفع خبر مبتدا، وفاعل أحسن ھو ست درو مستتر، وزیدا

= مخصوص حبذا تمیزے یا حالے واقع می شود موافق آن مخصوص در افراد وتثنیه وجمع وتذکیر تانیث نحو: حبذا رجلا زید، وحبذا راكبا زيد، وحبذا زيد رجلا أو راكبا، وحبذا رجلين أو راكبين الزيدان، وحبذا الزيدان رجلين أو راكبين، وحبذا إمرأة هند، وحبذا هند إمرأة، وعامل در تمیز وحال مذکورین حب است، وذوالحال ومميّز فاعل اوکه ذا است نه مخصوص.

افعال: جمع باعتبار کثرت اجزاء ست. مصدر ثلاثی مجرد: که خالی است از معنی رنگ وعیب.

ما أحسن إلخ: بدانکه در لفظ "ما" اختلاف است سیبویه گفته: که نکره است بمعنی شيء، پس معنیش نزد سیبویه: چیزیست عظیم که نیکو کرده است زید را، ونزد اخفش موصوله مبتدا است، درین صورت خبرش محذوف ست، پس معنیش درین وقت: آں چیز که نیکو کرده است زید را چیزے ست عظیم، وفرا گفت که "ما" استفهامیه است بمعنی أي شيء ومابعدش خبر اوست، وشیخ رضی گفته: که این قول قولے ست من حیث المعنی؛ زیرا که از بدیع حسنش گویا ناواقف بود، پس بر سبیل تعجب پرسید که کدام چیز اورا نیکو کرد؟ ومصنف رحمه الله همین مذهب را بسبب قوت او اختیار کرده. (ش)

مفعول به، دوم: أَفْعِلْ بِهِ چوں: أَحْسِنْ بِزَيْدٍ، أَحْسِنْ صیغہ امر ست بمعنی خبر، تقدیرش: أَحْسَنَ زَيْدٌ أَيْ صَارَ ذَا حُسْنٍ، و"باء" زائدہ است.

بمعنی خبر: یعنی بمعنی فعل ماضی.

صار ذا حسن: پس ضمیر در فعل نباشد زیرا کہ فاعل یکے ست وبس، ایں قول سیبویہ است، واما نزد اخفش زید مفعول بہ است مر أحسن را بمعنی صَيَّرَهُ ذا حُسْنٍ بر اینکہ ہمزۂ افعال برائے صیرورۃ باشد وباء برائے تعدیہ است اگر أحسن متعدی بنفسہ نباشد، وزائدہ است اگر باشد، یعنی اگر ہمزۂ أحسن برائے تعدیہ است بازائد باشد چوں: أخرج، پس برین تقدیر در فعل ضمیر خواہد بود، وآں ضمیر فاعل فعل شود أي أحسن أنت بزيد أو زيدا أي اجعله حسينا بمعنی صفه بالحسن، فراوزمخشری گویند: کہ أحسن امر است در حق ہر کسے بدیں معنی کہ بگرداند زید را حسن، پس جزایں نیست کہ می گرداند قائل ایں کلام زید را حسن بدیں گونہ کہ وصفش می کند پس گویا گفتہ شد: صفه بالحسن كيف شئت؛ فإن فيه من جهات الحسن كل ما يمكن أن يكون في الشخص.

باب سوم در عمل اسماء عاملہ وآن یازدہ قسم ست

اول: **اسماء شرطیہ** بمعنی إِنْ، وآن نہ است: مَنْ وَمَا وَأَيْنَ وَمَتى وَأَيُّ وَأَنَّى وَإِذْمَا وَحَيْثُمَا وَمَهْمَا، فعل مضارع را بجزم کنند چوں: مَنْ تَضْرِبْ أَضْرِبْ، وَمَا تَفْعَلْ أَفْعَلْ، وَأَيْنَ تَجْلِسْ أَجْلِسْ، وَمَتى تَقُمْ أَقُمْ، وَأَيُّ شَيْءٍ تَأْكُلْ آكُلْ، وَأَنَّى تَكْتُبْ أَكْتُبْ، وَإِذْمَا تُسَافِرْ أُسَافِرْ، وَحَيْثُمَا تَقْصِدْ أَقْصِدْ، وَمَهْمَا تَقْعُدْ أَقْعُدْ. دوم: اسمائے افعال

اسماء شرطیہ: وآن را کلم المجازات ہم گفتہ اند، وکلم المجازات بمعنی کلمات الشرط والجزاء وبمعنی "إن" یعنی متضمن معنی "إن" کہ آن سببیت اول برائے ثانی است. أين ومتى: واین ہر دو را "ما" زائدہ لاحق شود نحو: متى ما تخرج أخرج وأينما تكن أكن. (شرح) أنى: برائے مکان است مثل "أين"، وگاہ بمعنی کیف آید چوں: أنى زيد بمعنی كيف زيد، وازانست قولہ تعالى: ﴿فَأْتُوا حَرْثَكُمْ أَنَّى شِئْتُمْ﴾ (البقرة:٢٢٣) وبمعنی متى نحو: أنى القتال؟ بمعنی متى القتال.

مهما: أصله: ماما بود، یعنی ما ثانیہ زائدہ است، چنانکہ در أيا ما، پس الف بہا بدل شد برائے تحسین لفظ، یا آنکہ در اصل مَہْ بمعنی اکفف قبل "ما" شرطیہ واقع شدہ بود بعد ازین جاری مجرائے کلمۂ واحد گشت. (شرح) من تضرب: ہر کسے را خواہی زد خواہم زد.

ما تفعل: ہر چیز کہ خواہی ساخت خواہم ساخت. أين تجلس: ہر جا کہ خواہی نشست خواہم نشست.

متى تقم: ہر وقت کہ خواہی ایستاد خواہم ایستاد. أي شيء: ہر چیز کہ خواہی خورد خواہم خورد.

أنى تكتب: ہر جا کہ خواہی نوشت خواہم نوشت.

إذما تسافر: ہر وقت کہ سفر خواہی کرد سفر خواہم کرد. حيثما تقصد: ہر جا کہ قصد خواہی کرد قصد خواہم کرد. مهما تقعد: ہر جا کہ خواہی نشست خواہم نشست.

بمعنی ماضی چوں: هَيْهَاتَ وَشَتَّانَ وَسَرْعَانَ، اسم را بنا بر فاعلیت
بعد افترق سرع
برفع کنند چوں: هَيْهَاتَ يَوْمُ الْعِيْدِ أَيْ بَعُدَ، سوم: اسمائے افعال بمعنی
امر حاضر چوں: رُوَيْدَ وبَلْهَ وحَيَّهَلْ وعَلَيْكَ ودُوْنَكَ وهَا، اسم را
مہلت بدہ بگزار بیا لازم گیر بگیر
بنصب کنند بنا بر مفعولیت چوں: رُوَيْدَ زَيْدًا أَيْ أَمْهِلْهُ. چہارم: اسم
بگزار زیدرا
فاعل بمعنی حال یا استقبال، عمل فعل معروف کند بشرط آنکہ اعتماد کردہ
باشد بر لفظیکہ پیش ازو باشد، وآں لفظ مبتدا باشد، در لازم چوں: زَيْدٌ
قَائِمٌ أَبُوْهُ، ودر متعدی، چوں: زَيْدٌ ضَارِبٌ أَبُوْهُ عَمْرًا، یا موصوف

هيهات: أصله: هَيْهَيَةٌ، یا متحرک بجہت انفتاح ما قبل الف شد، ودر آخرش حرکات ثلثہ بر سبیل بنا جائز است. وجہ بناء درین اسماء تضمن معنی فعل ماضی است، ودر ہر سہ اسم مبالغہ ایست کہ در مسمیات شان نیست. (شرح) شتان: وشتان زيد وعمرو أي افترقا، وسرعان زيد أي سرع. رويد: مبنی بر فتح ست جہت تضمن بمعنی امر، وگاہے منصوب منون مستعمل شود بنا بر وصفیت اصلی نحو: ﴿أَمْهِلْهُمْ رُوَيْداً﴾ (الطارق:١٧). ها: ودران چند لغت ست: هاء وها بقصر، وهاء بر وزن رام. اسم فاعل: وآن اسمے ست مشتق از مصدر وموضوع برائے آنکس کہ فعل بذات وے قائم باشد بطریق حدوث. حال: نہ بمعنی ماضی کہ درین صورت عمل نمی نماید.

فعل معروف: پس اگر فعل لازم باشد اسم فاعل ہم لازم خواہد بود، اگر متعدی باشد اسم فاعل ہم متعدی. بشرط آنکہ: این شرط برائے آنست کہ جہت فعلیت یعنی مسند بودن بسوئے صاحب خود قوی گردد. (ش) اعتماد: مراد از اعتماد آنست کہ بما قبل خود تعلّقی داشتہ باشد مثل تعلق خبر بہ مبتدا وتعلق صلہ بموصول ونحو ذلک. مبتدا باشد: واسم فاعل خبر واقع شود.

چوں: مَرَرْتُ بِرَجُلٍ ضَارِبٌ أَبُوْهُ بَكْرًا، یا موصول چوں: **جَاءَنِي** (مثال لازم) **الْقَائِمُ** أَبُوْهُ، وجَاءَنِي الضَّارِبُ أَبُوْهُ عَمْرًا، (الف لام موصول - مثال متعدی) یا ذوالحال چوں: جَاءَنِي زَيْدٌ رَاكِبًا غُلَامُهُ فرَسًا، (مفعول راکبا) یا ہمزۂ استفہام چوں: أَضَارِبٌ زَيْدٌ عَمْرًا، یا حرف نفی چوں: مَا قَائِمٌ زَيْدٌ، ہمان عمل کہ قَامَ وضَرَبَ می کرد قَائِمٌ وضَارِبٌ میکند. پنجم: اسم مفعول بمعنی حال واستقبال، عمل فعل مجہول کند بشرط اعتماد مذکور چوں: **زَيْدٌ مَضْرُوْبٌ** أَبُوْهُ عَمْرٌو **مُعْطًى غُلَامُهُ** دِرْهَمًا، **وَبَكْرٌ مَعْلُوْمٌ** ابْنُهُ فَاضِلًا، **وَخَالِدٌ مُخْبَرٌ** ابْنُهُ عَمْرًا فَاضِلًا، ہماں عمل کہ ضُرِبَ وأُعْطِيَ وعُلِمَ وأُخْبِرَ می کرد

جاءني القائم: آمد نزد من کسے کہ ایستادہ است پدر او. ضرب: یعنی رفع فاعل در لازم اور رفع فاعل ونصب مفعول در متعدی. اسم مفعول: بدانکہ اسم مفعول موازن فعل مجہول ست بوزن عروضی کہ عبارت ست از توافق مطلق حرکت وسکون، چنانچہ اسم فاعل موازن فعل معروف ست؛ چہ گفتہ اند کہ اصل مضروب مضرب بضم راست، لیکن چوں ایں وزن مجرد از تا در کلام عرب نادر است ضمہ را اشباع کردند؛ تا واوی ازاں پیدا شد، پس علامت اسم مفعول صرف میم ست نہ واؤ، وآں اسمے ست مشتق از مصدر وموضوع برائے کسے کہ فعل فاعل برآں واقع شود.

زيد مضروب: مثال اسم مفعول کہ فعلش متعدی بیک مفعول ست.

معطي غلامه: مثال اسم مفعول کہ فعلش متعدی بدو مفعول ست واقتصار بر یکے جائز ست.

بكر معلوم: مثال اسم مفعول کہ فعلش متعدی بدو مفعول ست واقتصار بر یکے جائز نیست.

خالد مخبر: مثال اسم مفعول کہ فعلش متعدی بسہ مفعول است.

مَضْرُوْبٌ ومُعْطًى ومَعْلُوْمٌ ومُخْبَرٌ می کند. **ششم: صفت مشبہ** عمل فعل خود کند بشرط اعتماد مذکور چوں: زَیْدٌ حَسَنٌ غُلَامُهُ، ہمان عمل کہ حَسُنَ می کرد حَسَنٌ میکند. **ہفتم: اسم تفضیل**، واستعمال او بر سہ وجہ است: بہ من چوں: زَیْدٌ أَفْضَلُ مِنْ عَمْرٍو، یا بالف ولام چوں: جَاءَنِيْ زَیْدُنِ الْأَفْضَلُ، یا باضافت چوں: زَیْدٌ أَفْضَلُ الْقَوْمِ، وعمل او در فاعل باشد، وآں ھو است فاعل أفضل کہ درو مستتر ست. ہشتم:

صفت: وآں اسمے ست کہ مشتق باشد از فعل لازم وموضوع است برائے کسے کہ حدث بذات وے قائم باشد بطریق ثبوت نہ بطریق حدوث، وفرق در حدوث وثبوت آنکہ حدوث مسبوق بالعدم می باشد چوں: ضارب، بخلاف ثبوت چوں: حسن. مشبہ: باسم فاعل در تثنیہ وجمع وتذکیر وتانیث.

اسم تفضیل: وآں اسمے ست مشتق از مصدر موضوع برائے موصوفی بزیادت. وصیغۂ آن أفعل برائے مذکر، وفعلی برائے مؤنث آید غالبا، وبعضے تغیر ہم یافتہ اند چوں: خیر وشر کہ أخیر وأشر بود. وشرط ست در ثلاثی مجرد عاری از لون وعیب ظاہری بنا کردہ شود، پس أحمر وأعور اسم تفضیل نیست، واز غیر ثلاثی مجرد بالحاق لفظ أشد وأکثر اسم تفضیل بنا کنند چوں: أشد إستخراجا، اشتقاقش برائے فاعل قیاسی است، وگاہ برائے مفعول آید چوں: أعرف وأشھر وألوم وأعذر. (شرح)

سہ وجہ: جمع میان دو ازین سہ جائز نیست، چنانچہ خلو از ہر سہ جائز نیست إلا وقتے کہ مفضل علیہ معلوم باشد چوں: اللہ أکبر. (شرح) مستتر ست: در ظاہر عملش مشروط بچند شرط ست کہ موضوع ذکرش این مختصر نیست.

مصدر بشرط آنکہ مفعول مطلق نباشد، عمل فعلش کند چوں: أَعْجَبَنِيْ ضَرْبُ زَيْدٍ عَمْرًا. نہم: اسم مضاف، مضاف الیہ را بجر کند چوں: جَاءَنِيْ غُلَامُ زَيْدٍ. بدانکہ اینجا لام بحقیقت مقدر ست؛ زیراکہ تقدیرش آنست کہ غُلَامٌ لِزَيْدٍ. دہم: اسم تام، تمییز را بنصب کند، وتمامی اسم یا بتنوین باشد چوں: مَا فِي السَّمَاءِ قَدْرُ رَاحَةٍ سَحَابًا، یا بتقدیر تنوین چوں: عِنْدِيْ أَحَدَ عَشَرَ رَجُلًا، وَزَيْدٌ أَكْثَرُ مِنْكَ مَالًا، یا بنون تثنیہ چوں: عندي قفيزان بُرًّا، یا بنون جمع چوں: ﴿هَلْ نُنَبِّئُكُمْ بِالْأَخْسَرِينَ أَعْمَالًا﴾ (الکہف:١٠٣)، یا بمشابہ نون جمع چوں: عِنْدِيْ.........

مفعول مطلق: ازانکہ چوں مفعول مطلق واقع شدہ باشد، مثل: ضربت ضربا زيدا پس ناصب زيدا ضربت باشد؛ زیراکہ اعمال ضعیف باوجود اِقوی جائز نیست. عملِ فعلش: خواہ بمعنی ماضی یا حال واستقبال چوں: أعجبني ضرب زيد عمرا أمس والآن أو غدا، وایں عمل بجہت مناسبت اشتقاق است درمیان فعل ومصدر، نہ باعتبار مشابہت؛ ولہٰذا زمان شرط نشد چنانکہ در اسم فاعل واسم مفعول شرط است. مقدرست: مراد از تقدیر آنکہ معنی لام کہ اختصاص است درینجا مقصود می باشد، نہ تقدیر لام در نظم کلام؛ لہٰذا گفتہ اند کہ در اضافت لامیہ صحت تصریح لام لازم نیست چوں: علم الفقه کہ اظہار لام درینجا غلط ست.

أحد عشر: واکثر ازیں تنوین بعارض بناحذف شدہ حرکت بنائے قائم مقامش شدہ است.

قفيزان: قفیز پیمانہ ایست بوزن ٥٧٠٠ مثقال یعنی نزد من دو گون ست ازروئے گندم.

هل ننبئكم: آیا خبر دہیم شمارا باآنانکہ زیان کارترین مردم اند ازروئے اعمال. (فتح)

عِشْرُوْنَ دِرْهَمًا تا تِسْعُوْنَ، یا باضافت چوں: عِنْدِيْ مِلْؤُهُ عَسَلًا، یازدہم: اسمائے کنایہ از عدد، وآن دو لفظ است: کم و کذا، کم بر دو قسم است: استفہامیہ وخبریہ، استفہامیہ تمیز رابنصب کند و کذا نیز چوں: كَمْ رَجُلًا عِنْدَكَ؟ وعِنْدِيْ كَذَا دِرْهَما، وکم خبریہ تمیز را بجر کند، چوں: كَمْ مَالٍ أَنْفَقْتُ وَكَمْ دَارٍ بَنَيْتُ، وگاہے "من" جار بر تمیز "کم" خبریہ آید چوں: قوله تعالى: ﴿وَكَمْ مِنْ مَلَكٍ فِي السَّمَاوَاتِ﴾ (النجم:٢٦).
قسم دوم: در عوامل معنوی، بدانکہ عوامل معنوی بر دو قسم ست، اول: ابتدا یعنی خلو اسم از عوامل لفظی کہ مبتدا وخبر را برفع کند، چوں: زَيْدٌ قَائِمٌ، واینجا گویند کہ زَيْدٌ مبتدا است مرفوع بابتداء، وقَائِمٌ خبر مبتدا است مرفوع بابتدا، واینجا دو مذہب دیگر است، یکے: آنکہ ابتدا عامل ست
یعنی غیر بصریین

ملؤہ عسلا: پُری آن ظرف است از روئے شہد. کم رجلا: چند مرد است نزدیک تو. وعندي: ونزد من این قدرست از روئے درہم. کذا: بمعنی کم خبریہ باشد وچوں تمیز را نصب می کند؛ لہٰذا امثالش را بامثال کم استفہامیہ کہ ناصب تمیز است جمع کرد.
کم مال: این قدر مال کثیر راصرف کردم. وکم دار: ایں قدر خانہائے کثیر رابنا کردم.
کم من ملك: بسیار اند فرشتگان در آسمانہا. خلو اسم: لفظا باشد آن اسم یا تقدیرا، چنانکہ مضارع با "أن" مصدریہ وماضی با "ما" مصدریہ. برفع کند: این مذہب بصریان است. زید قائم: وہرگاہ عامل لفظی برآنہا درآید عمل منسوب بآن عامل گردد جہت قوت آن، چوں: کان زید قائما. دو مذہب: بلکہ سہ مذہب؛ چہ بعضے گویند کہ ابتدا ومبتدا ہر دو در خبر عامل اند.

در مبتدا و مبتدا در خبر، دیگر آنکہ ہر یکے از مبتدا و خبر عامل ست در دیگر. دوم: خلو فعل مضارع از ناصب وجازم، فعل مضارع را برفع کند، چوں: يَضْرِبُ زَيْدٌ، اینجا يَضْرِبُ مرفوع ست؛ زیراکہ خالی ست از ناصب وجازم، تمام شد عوامل نحو بِتَوْفِيْقِ اللّٰهِ تَعَالَى وَعَوْنِهِ. خاتمہ در فوائدِ متفرقہ کہ دانستن آن واجب ست، وآن سہ فصل ست:

فصل اول

در توابع: بدانکہ تابع لفظی است کہ دومی از لفظ سابق باشد.........

در مبتدا: پس عامل مبتدا معنوی باشد وعامل خبر لفظی کہ مبتدا است. در دیگر: درین صورت در ہیچ یکے از عامل معنوی نیست. خلو: واین مختار ابن مالک است، ونزد بعضے وقوع فعل مضارع موقع اسم رافع فعل مضارع است، چنانکہ بجائے زید ضارب زید یضرب می گویند، ونزد بعضے عامل نعت نیز معنوی است یعنی وقوع آن صفت مرفوع رافع است، ووقوع صفت منصوب ناصب، ووقوع صفت مجرور جار، چوں: جاء رجل عالم، ورأیت رجلا عالما، ومررت برجل عالم. دومی از لفظ: دومی از لفظ سابق خود بودن بدین صورت کہ اگر آن لفظ تابع را باسابق وے شمارند از روئے مرتبہ حساب در مقامِ ثانی افتد، وعام است کہ از روئے توابع ثالث باشد خواہ رابع خواہ خامس، چنانکہ گوئی: جاءني رجل عالم حافظ کریم جمیل ظریف، پس ہر یکے ازین صفات کہ توابع اند دومی ست از لفظ سابق خود کہ رجل متبوعست اگرچہ بحسب تعداد الفاظ یکے ثانی ست ویکے ثالث ویکے رابع ویکے خامس. ولفظ متبوع آنچہ اعراب داشتہ باشد از رفع ونصب وجر تابع نیز ہمان اعراب دارد وازیک جہت باین معنی کہ اگر رفع متبوع بنابر فاعلیت است رفع تابع ہم بنا بر فاعلیت خواہد بود، واگر بنا بر خبریت است ہمچنیں رفع تابع خواہد بود.

باعراب سابق از یک جهت، ولفظ سابق را متبوع گویند. وحکم تابع آنست کہ ہمیشہ در اعراب موافق متبوع باشد. وتابع پنج نوع ست:

اول: صفت، واو تابعے ست کہ دلالت کند بر معنی کہ در متبوع باشد چوں: جَاءَنِيْ رَجُلٌ عَالِمٌ، یا بر معنی کہ در متعلق متبوع باشد چوں: جَاءَنِيْ رَجُلٌ حَسَنٌ غُلَامُهُ، یا أَبُوْهُ مثلا، قسم اول در دہ چیز موافق متبوع باشد در تعریف، وتنکیر، وتذکیر، وتانیث، وافراد، وتثنیہ وجمع،

باعراب سابق: برابرست کہ اعراب لفظی باشد یا تقدیری یا محلّی. از یک جہت: احتراز است از أعطیت زیدا درهما، چہ نصب زید از جہت آن ست کہ معطی لہ است، ونصب درہما ازانکہ معطی ست. صفت: فائدہ آن تخصیص است وقتیکہ موصوف نکرہ باشد چوں: رجل عالم، رجل نکرہ بود بعد توصیف بعالم مختص شد، وتوضیح است وقتیکہ معرفہ باشد چوں: زید الظریف، وگاہے برائے صرف ثنا یا ذم باشد بے تخصیص وتوضیح نحو: بسم الله الرحمن الرحیم، وأعوذ بالله من الشیطان الرجیم، یا برائے صرف تاکید نحو: ﴿صَيْحَةً وَاحِدَةً﴾ (یس:٢٩) چہ وحدت از تا مفہوم ست.

در متبوع: یعنی دلالت کند بر ہیأت ترکیبیہ کہ مرار است با متبوع خود بر حصول معنی کہ در متبوع حاصل ست در ہر مادہ بدوں تخصیص، بخلاف بدل در مثل: أعجبني زید علمه اگرچہ ہمچنیں ست، لیکن در أعجبني زید غلامه ایں دلالت صورت نہ بندد. قسم اول: کہ دلالت کند بر معنی کہ در متبوع باشد. تانیث: مگر وقتیکہ در صیغۂ مؤنث ومذکر یکساں باشد چوں: فعیل بمعنی مفعول وفعول بمعنی فاعل نحو: رجل وامرأة جریح وصبور، یا صفتی باشد مؤنث واطلاقش بر مذکر جائز چوں: علامة، یا صفت مذکر واطلاقش بر مؤنث متعین چوں: حائض.

ورفع ونصب وجر، چوں: عِنْدِيْ رَجُلٌ عَالِمٌ، وَرَجُلَانِ عَالِمَانِ، وَرِجَالٌ عَالِمُوْنَ، وَامْرَأَةٌ عَالِمَةٌ، وَامْرَأَتَانِ عَالِمَتَانِ، وَنِسْوَةٌ عَالِمَاتٌ، اما قسم دوم موافق متبوع باشد در پنج چیز: تعریف و تنکیر، ورفع ونصب وجر، چوں: جَاءَنِيْ رَجُلٌ عالم أبوه، بدانکہ نکرہ را بجملہ خبریہ صفت توان کرد چوں: جَاءَنِيْ رَجُلٌ أَبُوْهُ عَالِمٌ، ودر جملہ ضمیری عائد بنکرہ لازم باشد. دوم: تاکید، واو تابعے ست کہ حال متبوع را مقرر گرداند در نسبت یا در شمول؛ تا سامع را شک نماند، وتاکید بر دو قسم است: لفظی و معنوی، تاکید لفظی بتکرار لفظ است چوں: زَيْدٌ زَيْدٌ قَائِمٌ، وَضَرَبَ ضَرَبَ زَيْدٌ، وَإِنَّ إِنَّ زَيْدًا قَائِمٌ، وتاکید معنوی بہشت لفظ ست: نفسٌ و "عَيْنٌ" وَكِلَا وَكِلْتَا وَكُلٌّ وَأَجْمَعُ وَأَكْتَعُ وَأَبْتَعُ

(مثال تکرار اسم — مثال تکرار فعل — مثال تکرار حرف)

وجر: ودر ہر ترکیب ازین دہ وجوہ چہار یافتہ می شود. وجر: ودر ہر ترکیب ازین پنج وجوہ دو وجہ یافتہ می شود. خبریہ: نہ انشائیہ؛ چہ خبریہ در حکم نکرہ است جہت شیوع حکم. تاکید: وآن برائے رفع ضرر غفلت باشد از سامع، یا برائے رفع ظن سامع کہ متکلم را غلط گو پندارد، یا برائے رفع ظن سامع کہ متکلم مجاز ارادہ کردہ باشد. مقرر گرداند: کہ ہمان ست نہ غیر او.

یا در شمول: [یعنی شمول متبوع افراد خود را، در اینکہ آن متبوع منسوب ست یا منسوب الیہ.] چنانکہ گوئی: جاء القوم کلھم، پس لفظ "قوم" اگرچہ شامل است ہمہ را اما احتمال دارد کہ مراد اکثر قوم باشد؛ زیرا کہ در اکثر اوقات فعل را نسبت بچیزے می کنند ونسبت بعض افرادش مقصود می باشد، ہرگاہ لفظ "کل" آوردند معلوم شد کہ مراد جمیع قوم است. (شرح)

وَأَبْصَعُ چوں: جَاءَنِيْ زَيْدٌ نَفْسُهُ، وَجَاءَنِيْ الزَّيْدَانِ أَنْفُسُهُمَا، وَجَاءَنِيْ الزَّيْدُوْنَ أَنْفُسُهُمْ، وَعَيْنٌ را برین قیاس کن، وَجَاءَنِيْ الزَّيْدَانِ كِلَاهُمَا وَالْهِنْدَانِ كِلْتَاهُمَا، وَكِلَا وَكِلْتَا خاصند بمثنی، وَجَاءَنِيْ الْقَوْمُ **كُلُّهُمْ** أَجْمَعُوْنَ وَأَكْتَعُوْنَ وَأَبْتَعُوْنَ وَأَبْصَعُوْنَ. بدانکه أَكْتَعُ وَأَبْتَعُ وَأَبْصَعُ اتبا عند بہ "أجمع" پس بدون أَجْمَعُ، ومقدم بر أَجْمَعُ **نباشند**. سوم: بدل، واو تابعے ست کہ مقصود بہ **نسبت** او باشد، وبدل بر چہارم قسم ست: **بدل الكل** وبدل **الاشتمال** وبدل الغلط

كلهم إلخ: اما "كل" برائے غیر مثنی است مفرد باشد یا جمع باختلاف ضمیرے کہ عائد بسوئے متبوع مؤکد باشد، نحو: قرأت الكتاب كله، والصحيفة كلها، واشتريت العبيد كلهم، وطلقت النساء كلهن، اما "أجمع" وغیرہ پس استعمال شان باختلاف صیغ باشد، چنانکہ از مثال متن ظاہر ست وتاکید نہ کردہ شود بہ كل وأجمع مگر چیزے کہ اورا اجزا باشد قابل تجزیہ حسی چوں: قوم، یا حکمی چوں: عبد، گوئی: جاء القوم كلهم، واشتريت العبد كله بخلاف جاءني زيد كله چہ اشترائے عبد بالمناصفہ میان دو شریک می تواند شد، وآمدن نصف زید ممکن نیست، پس تاکید لغو خواہد شد. (شرح)

نباشند: زیرا کہ ذکر تابع بدون متبوع ومقدم بر آن ضعیف ست. نسبت: یعنی بہ نسبت چیزے کہ منسوب ست بسوئے متبوع مقصود باشد بہ نسبت بسوئے تابع، نہ آنکہ نسبت بسوئے متبوع تمہید باشد برائے نسبت بسوئے تابع. بدل الكل: اے بدلیکہ دلالت کند بر جمیع آنچہ دلالت کند بر آن مبدل منہ. بدل الاشتمال: یعنی بدلیکہ سبب آوردہ شدہ از اشتمال بدل بر مبدل منہ =

وبدل البعض، بدل الکل آنست کہ مدلولش مدلول مبدل منہ باشد، چوں: جَاءَنِيْ زَيْدٌ أَخُوْكَ، وبدل البعض آنست کہ مدلولش جزو مبدل منہ باشد چوں: ضُرِبَ زَيْدٌ رَأْسَهُ، وبدل الاشتمال آنست کہ مدلولش متعلق بمبدل منہ باشد چوں: سُلِبَ زَيْدٌ ثَوْبُهُ، وبدل الغلط آنست کہ بعد از غلط بلفظے دیگر یاد کنند چوں: مَرَرْتُ بِرَجُلٍ حِمَارٍ. چہارم: عطف بحرف، واو تابعیست کہ مقصود باشد بہ نسبت

بروزن مکرم

= یا اشتمال مبدل منہ بر بدل نحو: سلب زيد ثوبه، پس لفظ ثوبہ بدل است از زید بسبب آنکہ اشتمال دارد بزید، چنانکہ ظاہرست: ﴿يَسْأَلُونَكَ عَنِ الشَّهْرِ الْحَرَامِ قِتَالٍ فِيهِ﴾ (البقرة:٢١٧)، پس "قِتَالٍ فِيهِ" بدل ست از "الشَّهْرِ الْحَرَامِ" بسبب اشتمال شہر حرام بقتال.

مبدل منہ باشد: یعنی متحد ذاتا باشند اگرچہ در مفہوم اختلاف دارند. بدل البعض: أي بدل هو بعض المبدل منه، پس اضافت درین ہر دو بیانیہ است، مثل: خاتم فضة.

حمار: پس "حمار" بدل الغلط است، یعنی متکلم میخواست کہ مررت بحمار گوید وبغفلت برجل از زبان او برآمد، ہمین کہ آگاہ شد "حمار" را بدل آورد بتدارک آن، پس معنی مقصود این باشد کہ مررت بحمار، وگاہ باشد کہ بدل ومبدل منہ ہر دو معرفہ باشند نحو: ضربت زيدا أخاك، وگاہے ہر دو نکرہ باشند چوں: جاءني رجل غلام لك، وگاہے مختلفین خواہ مبدل منہ معرفہ باشد وبدل نکرہ مخصصہ چوں: قوله تعالى: ﴿بِالنَّاصِيَةِ نَاصِيَةٍ كَاذِبَةٍ﴾ (العلق:١٥، ١٦)، خواہ بالعکس چوں: جاءني رجل غلام زيد. ودر صورتیکہ نکرہ از معرفہ باشد نعت او ضرورست. وبدانکہ بدل ومبدل منہ ہر دو اسم ظاہر باشند، چنانکہ گزشت، وہر دو مضمر باشد، نحو: الزيدون لقيتهم إياهم، ومختلفین باشند نحو: أخوك ضربته زيدا وأخوك زيدا ضربته، وترکیب اول ضعیف است؛ =

با متبوعش بعد حرف عطف چوں: جَاءَنِيْ زَيْدٌ وَعَمْرٌو، وحروف عطف دہ است در فصل سوم یاد کنیم إن شاء الله تعالی، واو را عطف نسق نیز گویند. پنجم: عطف بیان، واو تابعے ست غیر صفت کہ متبوع را روشن گرداند چوں:

أَقْسَمَ بِاللهِ أَبُوْ حَفْصٍ عُمَرُ

وقتیکہ بعلم (یعنی عمر) مشہور تر باشد، وَجَاءَنِيْ زَيْدٌ أبو عمرو (یعنی أبو عمرو) وقتیکہ بکنیت مشہور تر باشد.

= چہ ضمیر اعرفست از مظہر، پس نشاید کہ مقصود بالنسبۃ از غیر مقصود فرو باشد، واین حکم مخصوص ببدل الکل است، لیکن در بدل بعض واشتمال وغلط جائز باشد؛ زیرا کہ معنی مختلف دارند.
حرف عطف: قید واقعی ست احترازی نیست. نسق: بالتحریک سخن را ترتیب دادن ست، وجہ تسمیہ آنکہ دریجا معطوف بعد معطوف علیہ در چند مواضع بترتیب می آید، چنانچہ جاءني زید فعمرو ثم بکر، یعنی اول زید آمد، پس ازان عمرو پس ازان بکر. أقسم بالله: این مصرع از قول اعرابی ست کہ نزد حضرت امیر المؤمنین عمر رضی اللہ عنہ برائے طلبِ ناقہ آمدہ بود ازان کہ ناقہ اش زخمی وپشت ریش بود، پس اورا قسم یاد کرد بران کہ ناقۂ تو چنین نیست کہ تو می گوئی، پس رفت سائل ومی گفت:

أقسم بالله أبو حفص عمر

ما مسها من نقب ولا دبر

اغفر له اللهم إن كان فجر

ای قسم یاد کرد بنام خدا أبو حفص عمر رضی اللہ عنہ کہ مس نکردہ است ناقہ ترا سودگی سم ونہ ریشی پشت، ببخش خدا اورا اگرچہ بد کرد بیاد کردن قسم خدا بر امر غیر واقعی، پس این مصرعۂ آخر را آنحضرت رضی اللہ عنہ شنید بیاوردش وناقہ اش داد ومعذرت نمود.

فصل

در بیان منصرف وغیر منصرف، منصرف آنست کہ ہیچ سبب از اسباب منع صرف درو نباشد، وغیر منصرف آنست کہ دو سبب از اسباب منع صرف درو باشد، واسباب منع صرف نہ است: عدل ووصف وتانیث ومعرفہ
یعنی علمیت

مشہور تر: مدار بر شہرت ازان نہادہ شد کہ چوں مقصود از عطف البیان ایضاح متبوع ویست، پس اشہر ألیق بایضاح باشد. عدل: بدانکہ عدل درین موضوع مصدر مجہول است یعنی معدولیت اسم، ومعدولیت آنست کہ اسمی بیرون رود از صیغۂ اصلی خود ودر آید بصیغۂ دیگر تحقیقا یا تقدیرا.
وصف: وآن بودن اسمی دال بر ذاتی باعتبار صفتے از صفات یعنی حالے از حالات وے، وشرط وصف در باب منع صرف آنست کہ وصفش اصلی باشد یعنی وصفی خواہ باقی چوں: أحمر وأصفر، وخواہ زائل وقتیکہ این اوصاف رااعلام کنند. (شرح)
تانیث: شرط تاثیر تانیث در منع صرف علمیت است؛ چہ باوجود علمیت تانیث لازمی باشد، پس از جہت لزوم برائے سببیت منع صرف می شاید، واین علمیت شرط وجوبست مر تانیث لفظی را، وشرط جواز است معنوی را، وشرط وجوب تاثیر وے در منع صرف یکے از امور سہ گانہ است: زیادت حروف کلمہ بر سہ چوں: زینب، وتحرک اوسط چوں: سقر، وعجمہ چوں: ماہ وجور علمین.
معرفہ: مراد از معرفہ دریجا وصف تعریف است نہ ذات معرفہ، وشرط آنست کہ تعریف علمی باشد؛ زیرا کہ تعریف مضمرات واسماء اشارات وموصولات موجود نیست إلا در مبنیات، ومنع صرف از احکام معربست، پس این تعریفات از ما لا ینصرف متصور نہ گردد، وتعریف بلام واضافت غیر منصرف را منصرف می گرداند یا در حکم منصرف می آرد، چنانکہ خواہی دانست، پس چگونہ سبب منع صرف شود؟ وحینئذ باقی نماند الا تعریف علمی. (شرح)

وعجمہ وجمع وترکیب ووزن فعل والف ونون مزید تان، چنانچہ در عُمَرُ عدلست وعلم، ودر ثُلٰثُ وَمَثْلَثُ صفت است وعدل، ودر طَلْحَةَ تانیث ست وعلم، ودر زَیْنَبُ تانیث معنوی است وعلم، ودر حُبْلٰی تانیث ست بالف مقصورہ، ودر حَمْرَاءُ تانیث است بالف ممدودہ واین مؤنث بجائے دو سبب ست، ودر إِبْرَاهِیْمُ عجمہ است وعلم، ودر مَسَاجِدُ ومَصَابِیْحُ جمع منتہی الجموع بجائے دو سبب ست، وددر بَعْلَبَكَّ ترکیب ست وعلم، ودر أَحْمَدُ وزن فعل ست وعلم، ودر سَكْرَانُ الف ونون زائدتان ست ووصف، ودر عُثْمَانُ الف ونون زائدتان است وعلم، وتحقیق غیر منصرف از کتب دیگر معلوم شود.

(مثال عدل تحقیقی — مثال عدل تقدیری — نام مردے — لفظی — زن باردار — زن سرخ — ای غیر کلام عرب — جمع مسجد — جمع مصباح)

فصل

در حروف غیر عاملہ، وآن شانزدہ قسم ست: اول: حروف تنبیہ، وآن سہ

عجمہ: شرط تاثیرش آنکہ یا در عجم علم باشد یا بے تصرف منقول بعرب گردد، وبا این یا متحرک الاوسط باشد چوں: شتر، یا زائد از سہ حرف چوں: إبراهیم. جمع: وشرط آن صیغۂ منتہی الجموع است بغیر تا، پس فرازنۃ منصرف خواہد بود. ترکیب: وآن این است کہ دو کلمہ یا بیشتر رایکے کردہ باشند بے آنکہ جزء از اجزائے وے حرف باشد چوں: النجم وبصري، وبے آنکہ ترکیب صوتی واضافی واسنادی باشد چوں: سیبویه وعبد الله وتأبط شرا وشرطش علمیت ست. (شرح

این مؤنث: ای بالف ممدودہ ومقصورہ. تنبیہ: [در لغت بیدار کردن وواقف نمودن برچیزے.] =

است: أَلَا وَأَمَا وَهَا، دوم: حروف ایجاب، وآن شش ست: نَعَمْ وبَلَى وأَجَلْ وإِيْ وجَيْرِ وإِنَّ. سوم: حروف تفسیر، وآن دو است: أَيْ وأَنْ، (بہمزہ مکسورہ) كقوله تعالى: ﴿وَنَادَيْنَاهُ أَنْ يَا إِبْرَاهِيمُ﴾ (الصافات:۱۰۴). چہارم: حروف مصدریہ، وآن سہ است: مَا وأَنْ وأَنَّ، مَا أَنْ در فعل روند؛ تا فعل بمعنی مصدر باشد پنجم: حروف تحضیض، وآن چہار ست: أَلَّا

= واینہا بر جملہ در آیند برائے رفع غفلت از مخاطب چوں: ألا زيد قائم، وأما زيد قائم، وها زيد قائم. (ش)

بلى: نعم ایجاب واثبات می کند امر سابق را نفی باشد یا اثبات، چنانچہ گوئی: در جواب ما قام زيد يا قام عمرو: نعم! أي ما قام زيد وقام عمرو، وبلی برائے اثبات منفی ست چوں: ﴿أَلَسْتُ بِرَبِّكُمْ قَالُوا بَلَى﴾ (الأعراف:۱۷۲) أي بلى أنت ربنا و"إي" مثل نعم، لیکن بعد استفہام آید وقسم لازم اوست چنانکہ در جواب أقام زيد گوئی: إی والله، واجل وجیر ہم مثل نعم بدون لزوم قسم، ہمچنیں "إنَّ" لیکن استعمالش کم است، وبرائے تقریر دعا ہم آید. (شرح)

جير: بفتح جیم وسکون یا وکسرۂ را. أي: چوں: جاءني زيد أي عبد الله. أن: کلمہ أن مختص ست بآن چیزیکہ در معنی قول باشد. ناديناه: أي نادينا بلفظ هو قولنا: ﴿يَا إِبْرَاهِيمُ﴾ (الصافات:۱۰۴).

در فعل: وإن مشددہ در جملہ اسمیہ رود. بمعنی مصدر: چوں: ﴿ضَاقَتْ عَلَيْهِمُ الْأَرْضُ بِمَا رَحُبَتْ﴾ (التوبة:۱۱۸) أي برحبها، وأعجبني أن ضربت أي ضربك، وبلغني أنك قائم أي قيامك.

حروف تحضيض: [در لغت برانگیختن براو ودور غلانیدن.] بدانکہ این حروف را حروف تحضیض وتندیم خوانند، اگر در ماضی روند برائے تندیم باشند چوں: هلا قمت چرا بر نخاستی، واگر در مستقبل روند برائے تحضیض بمعنی ورغلانیدن وترغیب باشند چوں: هلا تقوم چرا بر نخیزی، =

وهَلَّا ولَوْلَا ولَوْمَا. **ششم**: حروف توقع، وآن قَدْ است برائے تحقیق در ماضی وبرائے تقریب ماضی بحال، ودر مضارع برائے تقلیل.
ہفتم: حروف استفهام، وآن سہ است: مَا وہمزہ وهَلْ. **ہشتم**: حروف ردع، وآن كَلَّا ست بمعنی باز گردانیدن، وبمعنی حَقًّا نیز آمده است چوں: ﴿كَلَّا سَوْفَ تَعْلَمُونَ﴾ (التكاثر:۳)، **نہم**: تنوین، وآن پنج است: تمکن چوں: زَيْدٌ، وتنکیر چوں: صَهٍ أَيْ اُسْكُتْ سُكُوْتًا مَّا فِيْ وَقْتٍ مَّا، أما صَهْ بغیر تنوین فمعناه: اُسْكُتْ السُّكُوْتَ الآنَ، وعوض چوں: يَوْمَئِذٍ، ومقابلہ چوں: مُسْلِمَاتٍ، وترنم کہ در آخر ابیات باشد شعر:

= واین حروف در اول افعال روند تا دلالت کنند از اول امر بر اینکہ این کلام ازین مذکور است.
برائے تقلیل: وگاہی برائے تحقیق آید چوں: قد يعلم الله. حروف استفهام: بمعنی طلب فہم چوں: ما اسمك؟ یعنی چیست نام تو؟ وأزيد قائم؟ وهل زيد قائم؟ وایشان را صدر کلام واجب ست چنانکہ دیدی؛ زیراکہ دلالت می کنند بر نوعی از انواع کلام. (شرح) حروف ردع: یعنی زجر و تبری از مضمون ما قبل. بمعنی باز گردانیدن: در جواب کسیکہ گوید: فلان يبغضك مثلا.
حقا: ودرین کلا اختلاف است کہ حرف ست چوں: کلا ردعی، پس مبنی الاصل باشد، یا اسم ست کہ بجہت مشابہت لفظی باوے مبنی شده. (ش) يومئذ: أصله: يوم إذا كان كذا يوم مضافست بر إذ، واو مضاف ست بجملہ کہ بعد از وست، چوں آن جملہ را انداختند برائے تخفیف تنوین عوض مضاف الیہ باو دادند تا کلمہ ناقص نماند، وازین قبیل ست وكلًّا آتينا أي كلهم.

أَقِلِّي اللَّوْمَ عَاذِلَ وَالْعِتَابَنْ وَقُوْلِيْ إِنْ أَصَبْتُ لَقَدْ أَصَابَنْ

وتنوین ترنم در اسم و فعل (نام معشوقہ) وحرف رود، اما چہار اولین خاص است باسم.

دہم: نون تاکید در آخر فعل مضارع ثقیلہ وخفیفہ چوں: إِضْرِبَنَّ وإِضْرِبَنْ.

یازدہم: حروف زیادت، ....

أقلي اللوم: این شعر جریر ابن عطیہ تمیمی ست از قصیدۂ بائیہ در بحر وافر، وزنش

مفاعیلن مفاعلتن فعولن مفاعیلن مفاعلتن فعولن

إقلال کم کردن عاذل بفتح لام منادی مرخم عاذلة است بمعنی ملامت کنندہ، وقولہ: العتابن معطوف ست بر اللوم، وقولہ: أصابن مقولہ قولیست، وقولہ: إن أصبت شرطست جوابش لا تعذلي محذوف، یعنی کم کن ملامت وعتاب را اے عاذلہ، وبگو تحقیق بصواب رسید واگر بصواب رسم ملامت مکن، هكذا قال العيني في "شرح الشواهد"، ونزد فقیر بہتر آنست کہ إن أصبت شرط باشد، وقولي لقد أصابن دال بر جزا باشد معطوف بر أقلي اللوم، معنی آنکہ اگر بصواب رسم بگو رسید ای انصاف کن.

فعل مضارع: وہرچہ ازان مشتق ست بشرط معنی طلب چوں: امر ونہی واستفہام وتمنی وعرض نیز مستعمل شود چوں: هل يضربن، وليتني أضربنك، ألا تنزلن بنا، ودر جواب قسم لازم ست نحو: والله لأفعلن كذا. خفیفہ: وآن نزد بصریان اصل است وثقیلہ فرع آن، وہمین مختارست؛ زیراکہ خفیفہ یک نون ست وثقیلہ دو واحد را اثنین فرع ست، ونیز اصل در بنائے حروف سکون ست وآن در خفیفہ باشد، وبعضے کوفیہ ثقیلہ را اصل دانند چراکہ فرع خفیف می باشد از اصل، وتفصیل در مطولات ست.

حروف زیادت: یعنی در بعض مواضع زیادہ می شوند نہ در جمیع، ومعنی زیادت آنکہ اصل معنی بدون آن مختل نشود، نہ این کہ بے فائدہ محض ست؛ چہ آنہارا فوائد بسیار ست چوں: تزیین =

وآن ہشت حرف ست: إِنْ وأَنْ ومَا ولَا ومَنْ وكاف وبا ولام، چہار آخر در حروف جر یاد کردہ شد. دوازدہم: حروف شرط، وآن دو است: أَمَّا ولَوْ، أَمَّا برائے تفسیر وفادر جوابش لازم باشد، کقوله تعالی: ﴿فَمِنْهُمْ شَقِيٌّ وَسَعِيدٌ، فَأَمَّا الَّذِينَ شَقُوا فَفِي النَّارِ، وَأَمَّا الَّذِينَ سُعِدُوا فَفِي الْجَنَّةِ﴾ (هود:١٠٥- ١٠٨)، ولو برائے انتفائے ثانی بسبب انتفائے اول چوں: ﴿لَوْ كَانَ فِيهِمَا آلِهَةٌ إِلَّا اللّٰهُ لَفَسَدَتَا﴾ (الأنبياء:٢٢).

= لفظ واستقامت وزن وسجع وغیر آن. إن: إن مخففہ مکسورہ زیادہ کنند بعد ما نافیہ برائے تاکید نفی نحو: ما إن رأيت زيدا، وگاہے با ما مصدریہ زائد گردد نحو: انتظر ما إن جلس القاضي أي مدة جلوسه، وقلیل ست زیادتی وے با لما نحو: لما إن قام زيد قمت، وأن مفتوحہ زائدہ باشد با لما نحو: ﴿فلَمَّا أَنْ جَاءَ الْبَشِيرُ﴾ (يوسف:٩٦)، ودر میان لو وقسم آید نحو: والله أن لو قام زيد قمت، وگاہ باشد کہ زائد گردد باکاف نحو: كأن ظبية أي كظبية.

ما: وآن زیادہ می شود با إذا نحو: إذا ما تخرج أخرج وبا متى وأين وأي وإن نحو: ﴿فَإِمَّا تَرَيِنَّ مِنَ الْبَشَرِ أَحَداً﴾ (مريم:٢٦)، وبا من وبا عَنْ جارہ، وگاہے با مضاف زیادہ شود نحو: ﴿أَيَّمَا الْأَجَلَيْنِ﴾ (القصص:٢٨). لا: وآن زیادہ باشد با واو عاطفہ لفظا چوں: ما جاءني زيد ولا عمرو، ویا معنی نحو: ﴿غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّالِّينَ﴾ (الفاتحة:٧)، وبا أن مصدریہ نحو: ﴿مَا مَنَعَكَ أَلَّا تَسْجُدَ﴾ (الأعراف:١٢) أي أن تسجد، وگاہے قبل قسم زائد آید نحو: ﴿لَا أُقْسِمُ بِيَوْمِ الْقِيَامَةِ﴾ (القيامة:١). فمنهم: بعضے از ایشان شقی ست وبعضے سعید، لیکن آنانکہ شقی ہستند پس داخل خواہند شد در آتش، ولیکن آنانکہ سعید ہستند پس داخل خواہند شد در جنت.

لو كان فيهما: اگر می بودند در آسمان وزمین معبودان بدون خدا ہر آئینہ تباہ می شدند آسمان وزمین.

سیزدہم: لَوْلَا، واو موضوعست برائے انتفائے ثانی بسبب وجود اول، چوں: لَوْلَا عَلِيٌّ لَهَلَكَ عُمَرُ. چہاردہم: لام مفتوحہ برائے تاکید، چوں: لَزَيْدٌ أَفْضَلُ مِنْ عَمْرٍو. پانزدہم: مَا بمعنی مَادَامَ چوں: أَقُوْمُ مَا جَلَسَ الْأَمِيْرُ. شانزدہم: حروف عطف، وآں دہ است: واو وفا وثُمَّ وحَتَّى وإِمَّا وأَوْ وأَمْ ولَا وبَلْ ولٰكِنْ.

لو لا علي: قول حضرت عمر رضی اللہ عنہ وقتیکہ آمد نزد آنحضرت رضی اللہ عنہ زنے باردار کہ زنا کردہ بود، پس حکم کرد خلیفۂ ثانی برائے رجم او، پس فرمود حضرت علی کرم اللہ وجہہ کہ رجم زنِ باردار بعد وضع حمل باید پس بزبان براند حضرت عمر رضی اللہ عنہ این قول کہ لو لا علي لهلك عمر اگر نمے بود علی رضی اللہ عنہ ہر آئینہ ہلاک می شد عمر رضی اللہ عنہ، وبعضے روایات دیگر ہم درین باب آمدہ است.

واو: برائے جمع میان معطوف ومعطوف علیہ بدون ملاحظہ ترتیب. فا: برائے جمع بلحاظ ترتیب بدون مہلت. ثم: برائے ترتیب ومہلت.

طبع شدہ رنگین مجلد

- تفسیر عثمانی (۲ جلد)
- خطبات الاحکام لجمعات العام
- الحزب الاعظم (مہینے کی ترتیب پر)
- الحزب الاعظم (ہفتے کی ترتیب پر)
- لسان القرآن (اول، دوم، سوم)
- فضائل حج
- حصن حصین
- تعلیم الاسلام (مکمل)
- خصائل نبوی شرح شمائل ترمذی
- بہشتی زیور (تین حصے)
- بہشتی زیور (مکمل)
- معلم الحجاج

رنگین کارڈ کور

- حیات المسلمین
- تعلیم الدین
- جزاء الاعمال
- الحجامہ (پچھنا لگانا) (جدید ایڈیشن)
- الحزب الاعظم (مہینے کی ترتیب پر) (جیبی)
- الحزب الاعظم (ہفتے کی ترتیب پر) (جیبی)
- مفتاح لسان القرآن (اول، دوم، سوم)
- عربی زبان کا آسان قاعدہ
- فارسی زبان کا آسان قاعدہ
- تاریخ اسلام
- علم الصرف (اولین، آخرین)
- عربی صفوۃ المصادر
- جوامع الکلم مع چہل ادعیہ مسنونہ
- عربی کا معلم (اول، دوم، سوم، چہارم)
- نام حق
- کریما
- آسان اُصول فقہ
- تیسیر الابواب
- فصول اکبری
- نماز مدلل
- عم پارہ
- عم پارہ درسی
- نورانی قاعدہ (چھوٹا/بڑا)
- تیسیر المبتدی
- آداب المعاشرت
- زاد السعید
- روضۃ الادب
- فضائل حج
- معین الفلسفہ
- خیر الاصول فی حدیث الرسول
- معین الاصول
- تیسیر المنطق
- فوائد مکیہ
- بہشتی گوہر
- علم النحو
- جمال القرآن
- تسہیل المبتدی
- تعلیم العقائد
- سیر الصحابیات
- پند نامہ
- صرف میر
- نحو میر
- میزان و منشعب
- پنج سورۃ
- سورۃ یٰس
- آسان نماز
- منزل

کارڈ کور/مجلد

- اکرام مسلم
- مفتاح لسان القرآن (اول، دوم، سوم)
- منتخب احادیث
- فضائل اعمال

المطبوعة ملونة مجلدة

- الصحيح لمسلم (۷ مجلدات)
- الهداية (۸ مجلدات)
- التبيان في علوم القرآن
- شرح العقائد
- تفسير الجلالين (۳ مجلدات)
- مختصر المعاني (مجلدين)
- الهدية السعيدية
- القطبي
- أصول الشاشي
- شرح التهذيب
- تعريب علم الصيغه
- البلاغة الواضحة
- ديوان المتنبي
- المقامات الحريرية
- آثار السنن
- الموطأ للإمام محمد (مجلدين)
- الموطأ للإمام مالك (۳ مجلدات)
- مشكاة المصابيح (٤ مجلدات)
- تفسير البيضاوي
- تيسير مصطلح الحديث
- المسند للإمام الأعظم
- الحسامي
- نور الأنوار (مجلدين)
- كنز الدقائق (۳ مجلدات)
- نفحة العرب
- مختصر القدوري
- نور الإيضاح
- ديوان الحماسة
- النحو الواضح (ابتدائيه، ثانويه)

ملونة كرتون مقوي

- شرح عقود رسم المفتي
- متن العقيدة الطحاوية
- المرقاة
- زاد الطالبين
- عوامل النحو
- هداية النحو
- إيساغوجي
- شرح مائة عامل
- متن الكافي مع مختصر الشافي
- هداية النحو (مع الخلاصة والتمارين)
- المعلقات السبع
- السراجي
- الفوز الكبير
- تلخيص المفتاح
- دروس البلاغة
- الكافية
- تعليم المتعلم
- مبادئ الأصول
- مبادئ الفلسفة
- هداية الحكمت
- شرح نخبة الفكر

ستطبع قريبا بعون الله تعالى

ملونة مجلدة/ كرتون مقوي

- الصحيح للبخاری
- شرح الجامي
- بيان القرآن (مکمل)
- الجامع للترمذي
- مکمل قرآن مجید حافظی ۱۵ سطری

Books in English

Tafsir-e-Uthmani (Vol. 1, 2, 3)	Lisaan-ul-Quran (Vol. 1, 2, 3)
Key Lisaan-ul-Quran (Vol. 1, 2, 3)	Al-Hizbul Azam (Large) (H. Binding)
Al-Hizbul Azam (Small) C Cover)	

Other Languages

Riyad Us Saliheen (Spanish) (H. Binding)	Fazail-e-Aamal (German)
Muntakhab Ahdees (German) (H. Binding)	

To be published Shortly Insha Allah

Al-Hizbul Azam (French) (Coloured)